Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова.

На правах рукопису

Горохівський Петро Іванович

УДК 372.893

Формування національної самосвідомості учнів 7–9 класів на уроках історії України

13.00.02 - теорія і методика навчання історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
Ладиченко Тетяна Вячеславівна
кандидат історичних наук, професор

Київ – 2005

Зміст

Вступ……3
Розділ 1
Національна самосвідомість як важлива передумова становлення особистісних рис громадянина України
1.1. Аналіз ключових понять досліджуваної проблеми 12
1.2. Науково-педагогічні та психологічні аспекти формування національної самосвідомості. Стан дослідження проблеми 33
1.3. Роль історичної науки у формуванні національної самосвідомості учнів……50
Розділ 2
Формування національної самосвідомості школярів у навчально-виховному процесі .
2.1. Методика формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення історії України 69

2.2. Дослідницько-експериментальна робота над вдосконаленням процесу формування національної самосвідомості на уроках історії України.....144
Висновки.....162
Список використаної літератури.....167
Додатки 180

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Тринадцятирічний досвід розбудови української незалежної, суверенної держави показує, що процес державотворення не завершився прийняттям Акту про проголошення незалежності України, Конституції та інших законів України, а є тривалим, складним, неоднозначним і потребує постійної напруженої роботи, величезних зусиль всього народу і кожної людини зокрема.

Процес розбудови української держави, її майбутнє залежать від того, якими будуть її громадяни – сьогоднішні учні, наскільки у них будуть сформовані активна життєва позиція, патріотизм, національна самосвідомість, висока духовність, моральність, готовність до творчої, натхненної праці, незалежно від професії і роду заняття, на благо рідної держави. Формувати ці та інші риси громадянина України покликані сім'я, школа, засоби масової інформації, заклади науки та культури, інші суспільні інститути, діяльність яких скоординована державою.

Важливою умовою подальшого поступу України є національне виховання. Виховання у житті людей – первинне і головне, усе інше – його наслідки. Національне виховання кінцевою метою має відновлення українства, формування вищого, досконалішого типу українця – носія й захисника національної ідеї [121, с.6].

Дослідники серед значних проблем розвитку суспільства називають відсутність єдності – політичної (наявність понад 100 партій), релігійної (різні конфесії православної віри) тощо, – занепад суспільної моралі, стрімке зростання злочинності серед неповнолітніх, зміну життєвих вартостей, орієнтації сучасної молоді, значна частина якої вражена вірусом швидкого збагачення. Активне дійове життя, порівняно з опитуванням початку 90-х років, відступило у молоді на 13-те місце, творчість та інтелектуальне самовираження займає 15-те, ... добробут країни як власна вартість посідає 12-те місце в ієрархії життєвих вартостей [121, с.3-4].

За даними всеукраїнського моніторингу, що проводився Інститутом соціології НАН України, ще у 1995 році 40 % наших співвітчизників відчували крах ідеалів, які треба було підтримати, у 1997 році так вважали уже 42 %, а у 1998 – 48 % опитаних. Сьогодні ж ця цифра сягає за 60 відсотків" [8, с.5].

Ситуація дещо змінилася під час листопадових подій 2004 року у країні, які засвідчили високу громадянську зрілість і активність молоді, її готовність захищати свій вибір, майбутнє своєї країни.

У цих умовах могутнім фактором виховання молоді, формування її духовності, моральності, національної гідності і патріотизму постає сучасна школа. Керуючись положеннями Конституції України [77], Закону України "Про загальну середню освіту" [58], Державної національної програми "Освіта" ("Україна XXI") [47], вона спрямовує свою діяльність на формування у молоді світогляду, свідомості, ідей, поглядів, переконань

, ідеалів, традицій та звичаїв різного народу.

У Концепції середньої загальної національної школи України підкреслюється, що національний компонент змісту освіти має включати знання рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв, ідеалів, витоків та особливостей рідної культури, знання про суспільний і державний устрій України, її міжнародне становище, населення, природні умови, економіку, науку, культуру та побут інших народів, що проживають на території України, сучасні етнічні процеси.

Концепція національного виховання визначає головною метою школи передачу молодому поколінню "соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України," серед яких найважливішими є національна свідомість, патріотизм, готовність до праці в ім'я України [78].

У реалізації завдань виховання національної самосвідомості в учнів загальноосвітніх шкіл одне із найважливіших місць належить історії України. Уроки історії мають дати повноцінну історичну освіту, сформувати у школярів політичну свідомість, виховувати почуття патріотизму, сприяти залученню учнівської молоді до розбудови своєї держави.

У пропонованому дослідженні виходимо з теоретичних засад формування національної самосвідомості, закладених у дослідженнях українських вчених: М. Боришевського, Г. Ващенка, Д. Віконської, В. Даниленка, О. Кульчицької, Ю. Липи, В. Москальця, Ю. Римаренка, І. Сікорського, Б. Цимбалюка, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, В. Яніва та ін., у яких знайшли відображення українська національна ідея, духовність, демократичні засади навчання та виховання.

Проблеми виховання національної самосвідомості висвітлені у працях багатьох педагогів кінця XIX – початку XX ст. – В. Пачовського, С. Русової, С. Сірополка, І. Ющишина; прогресивних діячів України – Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Огієнка та ін., які вказували на важливість національного спрямування виховання молоді.

Нові умови функціонування українського суспільства після проголошення незалежності привернули до цієї проблеми увагу широкого кола філософів: М. Возняка, В. Жмира, Ю. Римаренка, психологів – М. Боришевського, С. Максименка, Л. Орбан, істориків – Б. Андрусишина, В. Борисенка, І. Дробота, В. Коцура, Л. Нагорної, І. Кресіної, педагогів – Т. Мацейків, В. Кузя, В. Костіва, В. Кравця, Н. Побірченко, Є. Приступи, Ю. Руденка, О. Сухомлинської, Б. Ступарика, Д. Тхоржевського, М. Шкіля та ін., на думку яких основою виховання національної свідомості є історико-культурна спадщина українського народу.

Проблеми етнопедагогіки і етнокультурного компоненту шкільної історичної освіти досліджували Т. Мацейків, М. Стельмахович та інші.

Історію розвитку теорії і методики шкільної історичної освіти розглядали у своїх працях К. Баханов, А. Булда, В. Комаров, О. Пометун, Т

. Самоплавська, Л. Пироженко, С. Терно.

Вивчення та аналіз психолого-педагогічної, філософської та історичної літератури з досліджуваної проблеми показує, що питання формування національної самосвідомості засобами історії ще не було предметом спеціального педагогічного дослідження. У сучасній педагогіці немає чітко визначених підходів до того, за допомогою яких засобів навчання повинен здійснюватися цей процес.

Аналіз викладання історії в школі показує, що проблемі формування національної самосвідомості ще не приділяється належної уваги. Насамперед, вчителі не мають наукових рекомендацій з даної проблеми, що викликає певні труднощі у їхній практичній діяльності.

Майже відсутні методичні посібники, в яких була б актуалізована проблема виховання в учнів національної самосвідомості.

Все це визначає актуальність дослідження, яке спрямоване на пошук і визначення шляхів формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення шкільних курсів історії у 7–9 класах.

Об'єктивна потреба організації сучасної школи у вирішенні цієї проблеми, необхідність її науково-методичного висвітлення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: „Формування національної самосвідомості учнів 7 – 9 класів на уроках історії України ".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження „Формування національної самосвідомості учнів 7–9 класів на уроках історії України " входить до плану науково-дослідних робіт кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету (протокол №10 від 10 квітня 2002 року) і схвалена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол №3 від 30 березня 2004 р.).

Об'єкт дослідження – становлення громадянських рис особистості учнів у сучасній загальноосвітній школі.

Предмет дослідження – організація навчально-виховної діяльності на уроках історії України як засіб формування національної самосвідомості учнів 7–9 класів.

Мета дослідження полягає у визначенні, обґрунтуванні, експериментальній перевірці методики формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України.

Загальна **гіпотеза дослідження** ґрунтується на передбаченні того, що формування національної самосвідомості буде результативним, якщо в повній мірі буде реалізована нова парадигма освітньої системи на формування творчої особистості, здатної до постійного самонавчання та саморозвитку; якщо методологічною основою відбору і структурування змісту шкільної історичної освіти буде україноцентричний підхід; на уроках історії цілеспрямовано будуть застосовані відповідні прийоми і

методи, спрямовані на відновлення історичної пам'яті, відродження шанобливого ставлення до видатних історичних та культурних діячів, їх діяльності або надбань, виховання поваги до національних та державних символів.

Реалізація поставленої мети та доведення гіпотези дослідження передбачають розв'язання таких **завдань**:

– проаналізувати стан дослідження проблеми самосвідомості у працях українських та зарубіжних вчених;

– визначити місце шкільного курсу історії України у формуванні національної самосвідомості;

– виділити шляхи формування національної самосвідомості учнів на уроках історії;

– визначити критерії педагогічної оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів;

– розробити та апробувати методику формування національної самосвідомості учнів при вивченні історії України у 7–9 класах; визначити рекомендації для авторів програм і підручників з історії України.

Методологічну основу дослідження становлять базові положення теорії пізнання; сучасні психолого-педагогічні теорії розвитку особистості; концептуальні положення щодо формування національної самосвідомості, сформульовані у працях Л. Виготського, І. Кона, В. Москальця, Л. Орбан, Ю. Римаренка, С. Рубінштейна та ін.; висновки досліджень щодо формування історичної свідомості, історичного мислення в учнів, викладені у працях І. Лернера, О. Удода та ін.; основні положення методології історії, сформульовані у працях А. Булди, Т. Ладиченко, В. Комарова, О. Пометун, С. Терна, Ф. Турченка та ін.; основні ідеї відродження національної системи освіти, визначені Конституцією України, Законом України "Про загальну середню освіту", Державною національною програмою "Освіта" ("Україна XXI століття"), Концепцією національного виховання, Національною доктриною розвитку освіти в XXI столітті, нормативними актами, що містять основні положення про зміст навчально-виховного процесу у середній загальноосвітній школі.

У процесі роботи над темою дисертації нами використовувалися такі **методи дослідження**:

Теоретичні методи (метод історичного та логічного підходу, метод системного підходу, аналізу, синтезу, порівняння, індукції та дедукції) дозволили з'ясувати та уточнити основні поняття дослідження; теоретичний аналіз наукової літератури, узагальнення педагогічного досвіду й педагогічної практики вчителів дали змогу визначити педагогічні умови, основні чинники і шляхи формування національної самосвідомості учнів.

Емпіричні методи (бесіди, анкетування, педагогічні спостереження та діагностування, аналіз письмових робіт учнів, констатуючий та формуючий експерименти, методи обробки та інтерпретації емпіричних даних) були спрямовані на визначення та обґрунтування

експериментальної методичної системи та перевірку її результатів.

Експериментальна база та етапи дослідження. Експериментальна робота проводилася як особисто автором дослідження, так і вчителями шкіл м. Львова, Тернопільської та Черкаської областей протягом 2001–2004 р.р.. Дослідженням було охоплено 36 вчителів та 458 учнів середніх загальноосвітніх закладів.

Дослідження було проведене у *декілька етапів*:

На першому етапі (2001–2002 н.р.) було визначено і конкретизовано об'єкт і предмет дослідження, розроблено гіпотезу дослідження, уточнено завдання та методи дослідження. Вивчено педагогічну та методичну літературу, розроблено тести і анкети для дослідження. На цьому етапі проводився констатуючий експеримент, який дозволив отримати вихідні дані загального рівня національної самосвідомості учнів. На основі аналізу результатів цього експерименту було визначено основні критерії рівнів сформованості національної самосвідомості учнів, розроблено програму дослідницько-експериментального навчання, сформовано та науково обґрунтовано шляхи і методичну систему виховання національної самосвідомості учнів на уроках історії України у 7−9 класах.

На другому етапі (2002–2004 н.р.) були виділені експериментальні (211 учнів) та контрольні (198 учнів) класи. Експериментальне навчання проходило з 2002 по 2004 роки. Учителі, які брали участь у експерименті, були забезпечені методичними розробками уроків, завданнями для контролю за рівнем сформованості національної самосвідомості учнів.

На третьому етапі (2004р.) проводився аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи, формулювалися висновки й узагальнення, здійснювалося технічне і літературне оформлення тексту дисертації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у ньому вперше доведено провідну роль уроків історії України у формуванні національної самосвідомості учнів; по новому переосмислено і уточнено місце історичної свідомості у національній самосвідомості учнів; обґрунтовано комплексний підхід до її формування; визначено критерії педагогічної оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів; з'ясовано шляхи і систему методів формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України у 7–9 класах; обґрунтовано комплексний підхід до її формування.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що запропоновані шляхи і система методів формування національної самосвідомості учнів можуть застосовуватись у підручниках, методичних посібниках, педагогічній практиці вчителів.

Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані у процесі підготовки майбутніх вчителів історії, зокрема при підготовці лекційних курсів з методики викладання історії та відповідних спецкурсів, у процесі перепідготовки учителів.

Методичні рекомендації для вчителів історії (розробки уроків історії України у 7−9 класах) впроваджено у практику навчання у більшості

загальноосвітніх шкіл України.

Достовірність та обґрунтованість результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю його вихідних положень, системним підходом до вивчення об'єкта дослідження, адекватністю методів дослідження меті і завданням, поєднанням кількісного і якісного аналізу результатів дослідження та їх інтерпретацією , особистою участю дисертанта в апробації розроблених методичних матеріалів.

Наукова апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Актуальні питання методики викладання історії" (Бердянськ, 2002); на Міжнародній науково-практичній конференції „Україна – Росія: історія та сучасність" (Умань, 2002) та Всеукраїнській науково-практичній конференції „Теорія і практика підготовки вчителів історії та суспільних дисциплін: проблеми і перспективи" (Ніжин, 2004). Із технологіями формування національної самосвідомості на уроках історії України були ознайомлені вчителі Христинівського району Черкаської області, Козівського району Тернопільської області на пленарних засіданнях, науково-практичних семінарах, що тривали протягом 2001–2004 рр.

Результати дослідження успішно впроваджені у навчальний процес школи № 93 м. Львова (довідка № 59 від 10 березня 2004 р.), загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів с. Козівка Козівського району Тернопільської області (довідка № 43 від 15 березня 2004 р.), школи-гімназії ім. В. Герети смт. Козова Тернопільської області (довідка № 57 від 27 березня 2004 р.), середньої спеціалізованої школи № 1 м. Христинівка Черкаської області (довідка № 50 від 15 березня 2004 р.), загальноосвітніх шкіл І–ІІІ ступенів с. Орадівка (довідка № 49 від 19 березня 2004 р.), с. Шукайвода (довідка № 47 від 21 березня 2004 р.), с. Верхнячка (довідка № 52 від 17 березня 2004 р.) Христинівського району Черкаської області.

Публікації. Результати дослідження опубліковані у дев'яти наукових та науково-методичних працях, з яких чотири статті у фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України; видано три навчальних посібники.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (13 сторінок, 179 найменувань), додатків (3 найменування). Загальний обсяг роботи становить 184 сторінки, з них 166 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1
НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ РИС ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ

1.1. Аналіз ключових понять досліджуваної проблеми у філософській літературі

Необхідність аналізу основних понять пропонованої дисертаційної роботи зумовлена, насамперед, складністю самої проблеми, що досліджується, наявністю різних підходів у тлумаченні понять "свідомість", "самосвідомість", "етнічна свідомість", "свідомість нації", "національна свідомість" у філософській, психологічній та педагогічній літературі. Чіткість, точність і системність у означенні цих термінів дозволить ефективно використати їх у науковому дослідженні, зокрема у процесі аналізу комплексу умов, засобів та факторів процесу формування в учнів національної самосвідомості, а також у виробленні технологій формування цих якостей.

Поняття – це форма наукового пізнання, потужний його інструмент, що відбиває об'єктивне існування явищ, предметів і закріплюється у свідомості людей термінами та певними визначеннями [168, с.497].

За допомогою понять моделюється будь-який об'єкт, який стає предметом науки. Основною формою, у якій виступають поняття в наукових текстах, є терміни. Термін – це однозначне слово, що фіксує певне поняття науки, техніки, суспільного життя [168, с.636]. Це своєрідний елемент мови науки – слово або словосполучення.

Поняття і терміни містяться у словниках: Педагогічній енциклопедії [118], Енциклопедії українознавства [52], Філософському енциклопедичному словнику [168, 169], довіднику "Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення , персоналії" [53] та ін.

Зокрема, поняття "свідомість" – у філософії, соціології означає здатність людини ідеально відтворювати дійсність у мисленні та в практичній діяльності [117, 118]. У філософській науці свідомість – це пізнане буття, суб'єктивний образ об'єктивного світу, це ідеальне, на відміну від матеріального, але у єдності з ним. У психології свідомість – це найвища форма психічного відображення світу. Вона властива лише людині, пов'язана з мовою, є ідеальною стороною цілеспрямованої трудової діяльності, причому розрізняють свідомість індивідуальну та суспільну.

Свідомість – це найвищий рівень регулювання поведінки людини; специфічна внутрішня здатність безпосереднього пізнання оточення, власної особи і співвідношення з оточенням, яке проходить на трьох рівнях: перцепційному, понятєво-словесному і на рівні самосвідомості [127].

Поняття "самосвідомість" визначається як пізнання людиною самої себе [168, с.564]. Самосвідомість є складним психологічним процесом,

сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – уявлення, а потім у розуміння свого власного “ Я “ як суб’єкта , що відрізняється від інших суб’єктів [127, с.165] .

Проблеми формування свідомості, її сутності, співвідношення свідомості і самосвідомості є одними з найбільш складних і дискусійних загально-філософських проблем. Ще мислителі Стародавнього світу досліджували природу людської свідомості і самосвідомості. Саме їм належить визначення одного з напрямків пізнання – “Пізнай самого себе”.

У період Середньовіччя однією з провідних філософських проблем була проблема походження свідомості та самосвідомості, внутрішнього самопізнання. Але розглядалася вона однобоко, з точки зору теології, і мала на меті формувати релігійний світогляд.

Епоха Відродження поставила людину в центр усього сущого. Людина стала основним об’єктом відображення науки, літератури, мистецтва, об’єктом філософських досліджень. В цей період було закладено ідею індивідуальної самосвідомості, в основі якої лежить розуміння цінності кожної людини.

Філософи XVII – XVIII ст. також ставили у центр своїх досліджень проблему свідомості людини і її самопізнання. Один із видатних учених цього періоду, – український філософ Г. Сковорода – у ряді праць (“Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе,” „Наркіс. Розмова про те: пізнай себе” та ін.) обґрунтовував думку, що через самопізнання лежить шлях до пізнання істини. Філософ твердив, що для того, щоб пізнати світ, спочатку треба виміряти самих себе, тобто пізнати самих себе, віднайти самих себе і відшукати людину. Мислитель закликав до пізнання внутрішньої, невидимої течії буття: спочатку слід пізнати себе, свій рід, свій народ, свою землю, а потім інші роди, народи, землі, Всесвіт у цілому [143].

Проблема самопізнання і пізнання особливого значення набула у німецькій класичній філософії, зокрема у працях Ф. Гегеля [27, 28] І. Канта [168], Й. Фіхте [168], Ф. Шеллінга, які ототожнювали її з проблемою людини. Саме вони вперше виділили свідомість і самосвідомість людини як окремий об’єкт філософських досліджень. Досить детально досліджували цю проблему філософи-матеріалісти Л. Фейєрбах, К. Маркс, Ф. Енгельс та представники найбільш помітних філософських течій кінця XIX – початку XX ст. (фрейдизму, екзистенціалізму, “філософії життя”, діалектико-матеріалістичної філософії та ін.). Виходячи з своїх концепцій, з різних методологічних позицій, вони ставили та розглядали проблему особистості, її свідомості та самосвідомості.

Філософи XX століття, як радянські, так і зарубіжні, у своїх дослідженнях намагалися розв’язати проблему генезису свідомості і самосвідомості, а також співвідношення свідомості та самосвідомості людини. Ці проблеми і до сьогодні належать до дискусійних.

Зокрема, ряд філософів вважає, що у процесі формування людини як окремого біологічного виду (антропогенезу) виникає і формується свідомість, а згодом, у процесі історичного розвитку людства (соціогенезу), формується самосвідомість. Цю точку зору обстоюють учені-філософи Л. Бондаренко [117, с.62], О. Спіркін [145, 146], І. Чеснокова [174] та ін.

Філософ В. Шинкарук та його однодумці схильні вважати, що самосвідомість і свідомість формувалися одночасно. Вони стверджують, що внаслідок оволодіння вогнем, застосування знарядь праці, утворення соціальної (родоплемінної) організації виникає самосвідомість. Відірвавшись від природи і певною мірою протиставивши себе їй, людина змушена була усвідомити свої відносини з навколишнім світом, щоб свідомо регулювати їх. Спочатку це відбувалося через протиставлення “ми” і “вони” [178].

Первісною формою людської самосвідомості більшість дослідників вважають тотемізм, який склався в ранньому родовому суспільстві. В умовах неминучого колективного співжиття формувалася колективна самосвідомість, яка набувала рис релігійного, міфологічного світогляду. Згодом, на етапі розпаду родового ладу і виділення особи, складається індивідуальна форма самосвідомості [178].

Сучасні філософи відзначають, що відображення людиною навколишнього світу у процесі життєдіяльності проявлялося у праці і в спілкуванні. Безпосереднім чинником, що породжує специфіку людського відображення (свідомості), постає не сама по собі природна дійсність, а процес практичного впливу на цю дійсність [169]. Вони стверджують, що свідомість не існує як матеріальне буття, але має матеріальне походження. Проте реальне існування буття не обмежується лише тим, що існує як чуттєва данність, оскільки свідомість відображає не сам по собі предмет, а його “конструктивний принцип”, спосіб творення, причому, не лише дійсно існуючих предметів та явищ, а й усіх можливих.

Таким чином, відображаючи об’єктивну реальність, свідомість стає діяльнісним відображенням навколишнього світу (відображає не суттєву дійсність предметного світу, а його “діяльну схему”) і до того ж є творчим його відтворенням (не просто “повторює те, що існує або існувало, але й показує те, чого не було і не має, але могло чи може бути”) [117, с.27].

Ретроспективний погляд на проблему самосвідомості дає змогу стверджувати, що вона стала предметом дослідження видатних вчених Європи XVII – XVIII ст. Р. Декарта [117], Дж. Локка [95], Ф. Гегеля [27, 28]. Цікаву концепцію самосвідомості запропонував у свій час Л. Фейєрбах [117]. На його думку, свідомість може бути самосвідомістю людини, а не ідеї, не Бога. Самосвідомість людини є перш за все її родовою самосвідомістю, усвідомлення нею своєї родової сутності, індивідуальна самосвідомість виникає лише в результаті співвідношення конкретної людини зі своїм родом, тобто лише на основі родової самосвідомості , яка є єдністю суб’єкта і об’єкта, людини і світу, оскільки, пізнаючи об’єкт своїх потреб, людина пізнає саму себе, а пізнаючи саму себе, вона тим

самим пізнає і свій об'єкт. Самосвідомість може виникнути лише в процесі спілкування, оскільки опосередкованою ланкою між людиною і світом завжди є інша людина. На думку вченого, самосвідомість може виступати в різних формах і проходити різні ступені свого розвитку.

Ці ідеї знайшли своє продовження у працях філософів-марксистів XIX – XX ст., і зокрема у працях філософів радянського періоду: В. Іванова, О. Спіркіна, В. Шинкарука. та ін. [117, 118]. Так, О. Спіркін стверджує, що самосвідомість виникла як історична необхідність, як життєво важливий засіб самоконтролю і саморегулювання поведінки людини у складній системі її стосунків з іншими людьми, з суспільством. Якщо без появи праці і суспільства не могла б виникнути самосвідомість людини, то без самосвідомості, очевидно, суспільство і людська праця навряд чи змогли б успішно розвиватися [146].

Учені погоджуються, що за своєю сутністю самосвідомість є вищим рівнем відображення дійсності і регуляції людської діяльності, на якому людина, одержуючи можливість свідомо регулювати свою діяльність піднімається до усвідомлення своєї відмінності і своїх стосунків з навколишнім природним і соціальним середовищем, своїх інтересів і цілей діяльності. Уявлення людини про себе або суб'єктивний образ свого "я" формується під впливом оцінного ставлення до інших людей. Проте людська самосвідомість переважно орієнтована на осмислення своїх дій, почуттів, думок, інтересів, мотивів поведінки, свого становища у суспільстві. Самосвідомість дозволяє людині ставитись "до актів власної свідомості критично, тобто відділяти все своє внутрішнє від усього зовнішнього, аналізувати його і порівнювати із зовнішнім, тобто вивчати акт власної свідомості" [117].

Виходячи з цього, думаємо, що головними причинами виникнення самосвідомості в процесі суспільного розвитку є не просто інтерес людини до самої себе, не випадкове співвідношення своїх внутрішніх переживань і відчуттів із зовнішніми предметами, а історична необхідність оволодіння колективною діяльністю, духовне закріплення і санкціонування суспільних відносин та підкорення їм індивідуальних дій, вироблення більш досконалих засобів соціального контролю та регуляції людської діяльності , а отже, і вдосконалення власне цієї діяльності та її суб'єкта.

Значний інтерес для осмислення сутності самосвідомості становить розроблена психологами (І. Кон, Т. Кондратюк, А. Петровський та ін.) так звана "Я – концепція".

"Я – концепція" (або самосвідомість) – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе". "Я – концепція" – цілісний, хоч і залежний від внутрішніх протиріч образ особистого Я, що виступає як настанова у ставленні до себе і включає такі компоненти: когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо; емоційний – самоповага, самоприниження тощо; оцінно-вольовий – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу та ін.

“Я – концепція” – передумова та наслідок соціальної взаємодії, визначається соціальним досвідом. Її складовими є реальне Я (уявлення про себе в теперішньому часі), ідеальне Я (те, яким суб’єкт, на його думку, повинен був би стати, орієнтуючись на моральні норми), динамічне Я (те, яким суб’єкт повинен стати), фантастичне Я (те, яким суб’єкт бажав би стати, якщо б це було можливим) та ін. “Я – концепція” – важливий структурний елемент психологічного обличчя особистості, який формується у спілкуванні та діяльності [72, 73, 74].

Серед настанов, спрямованих особистістю на саму себе, на думку дослідників Л. Фрідмана та І.Ю. Кулагіної, є: “образ Я” – уявлення індивіда про самого себе ; самооцінка – емоційно забарвлена оцінка цього уявлення, потенційна діяльнісна реакція – конкретні дії, які можуть бути викликані “образом Я” та самооцінкою [171, с.152].

Самосвідомість діє шляхом постійного порівняння реальної поведінки з “Я – концепцією”, і тим самим здійснюється регуляція поведінки. Завдяки самосвідомості людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, окрему від природи та інших людей. Вона набуває здатності відокремлювати себе від навколишнього середовища, протиставляти себе йому, але разом з тим відчувати себе його невід’ємною складовою, пов’язаною з ним багатьма відношеннями.

Для нормальної життєдіяльності людина повинна мати хоча б мінімальні знання про себе. Саме людська самосвідомість передбачає пізнання і знання своїх фізичних якостей, стану своїх можливостей та духовного світу. Спочатку людина пізнає предмети, свою діяльність з ними, поведінку та якості інших людей, а на більш високому рівні розвитку – свої думки, почуття, переживання, тобто усвідомлює свій духовний внутрішній світ, створюючи своє власне уявлення про себе.

На думку сучасних вчених-філософів, самосвідомість – це не лише самопізнання, але й свідоме ставлення до себе, до своїх характерних якостей та рис, можливостей, фізичних і духовних сил; оцінка людиною своїх дій і результатів, думок, почуттів, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, цілісна оцінка себе і свого місця в житті, тобто самооцінка, яка відіграє важливу роль в організації результативного керування своєю поведінкою та діяльністю. При цьому самопізнання і самооцінка тісно пов’язані з самоаналізом, який стає важливим засобом самоконтролю, розумної організації людиною своєї поведінки та становлення нормальних стосунків з іншими людьми.

Провідне місце у самосвідомості, на думку вчених, займає усвідомлення вимог суспільства до неї, свого громадянського обов’язку і сенсу життя, відповідальності за доручену нацією і всім людством справу.

На переконання Р. Грабовської, самосвідомість формується у процесі взаємодії з іншими людьми, переважно з тими, з ким виникають особливі стосунки. Проте, на її думку, самосвідомість пов’язана й із самооцінками, які залежать від успішної діяльності людини [38, с.263].

О. Спіркін підкреслює, що самосвідомість людини може функціонувати в різних формах. Деякі з них є стихійно виробленим емпіричним констатуванням загальних умов життя, фізичних даних, людського характеру та інших особливостей, властивих усім членам людської спільності, і знаходять своє вираження, наприклад, у їхній загальній самоназві. Інші включають в себе уявлення про спільність походження, культуру, історичні долі, а треті – піднімаються до усвідомлення суспільних відносин, спільності інтересів, свого місця в суспільстві. Він підкреслює, що провідне місце у самосвідомості займає усвідомлення людиною вимог суспільства до неї, свого громадянського обов'язку і сенсу життя, відповідальності за доручену справу перед іншими людьми, сім'єю, родиною, нацією, усім людством.

У науковій літературі існують різні підходи щодо структурного аналізу самосвідомості. Зокрема, відповідно до ступенів зрілості суб'єкта і характеру його взаємодії зі світом виділяють такі ступені самосвідомості: "одинична самосвідомість," яка є лише усвідомленням особистісного існування, своєї тотожності і відмінності від інших суб'єктів; "визначальна самосвідомість", яка передбачає виникнення міжособистісних стосунків: людина усвідомлює себе такою, що існує для інших. Усвідомлення своєї одиничності переростає, таким чином, в усвідомлення своєї особливості; у "суспільну самосвідомість", яка означає, що людина усвідомлює не лише свої відмінності, але й свою глибоку спільність і навіть тотожність [72, с.21].

Не менш дискусійною є також проблема співвідношення свідомості і самосвідомості людини. Одні філософи фактично ототожнюють ці поняття . Інші протиставляють їх, розрізняючи „предметну свідомість" (знання про навколишній світ): "самосвідомість" (знання про саму людину). Проте це протиставлення не є правомірним, оскільки самосвідомість в повному розумінні цього слова виникає на основі обох цих видів знань. Людина усвідомлює себе лише через своє зіставлення з довкіллям, з іншими предметами, істотами або людьми.

Ряд філософів і психологів розглядають самосвідомість як вищу форму або вищий ступінь розвитку свідомості.

Поділяємо думку, що, незважаючи на специфіку проявів, розмежувати свідомість і самосвідомість можна тільки в абстракції, оскільки в реальній життєдіяльності людини вони внутрішньо єдині. У процесі свідомості самосвідомість присутня у формі усвідомлення віднесеності акту свідомості саме до свого "я ", а процеси самосвідомості можуть здійснюватися тільки на основі свідомості. "Людина не лише усвідомлює вплив об'єктів реального світу й своїми переживаннями виявляє ставлення до них, а відокремивши себе з цього світу й протиставляючи себе йому, усвідомлює себе як своєрідну особистість і певним чином ставиться до себе" [128, с.133].

Кожна людина існує не сама по собі, а є членом певної спільності: групи, територіальної громади, трудового колективу, етносу. Її свідомість

і самосвідомість певним чином визначаються цією приналежністю, формуються під впливом тієї чи іншої спільності. Крім буденної або індивідуальної свідомості та самосвідомості існує суспільна, яка має різні форми. Розрізняють етнічну самосвідомість, свідомість нації, національну свідомість, національну самосвідомість.

Найбільш загальним або первинним є поняття "етнічна самосвідомість".

Дослідники Ю. Бромлей та Р. Подольний визначають, що кожен з етносів-народів має важливу ознаку: самоназву – власне ім'я, етнонім [18, с.17]. Самоназва може утворюватися по-різному . В одному випадку, самоназва групи людей може входити в найменування території, на якій вона живе, тобто в топонім. В іншому випадку, самоназва може бути й власне етнонімом, тобто виражати етнічний характер групи людей. Одним з основних критеріїв відмінності етнонімів від топонімів, на які вказують автори, є стійкість самосвідомості. Але суть етносів не зводиться до їхньої самоназви. Це лише зовнішня ознака етносу. Є ще ознака, яка об'єднує людей одного етноніму. На думку дослідників, це етнічна самосвідомість, яка є суб'єктивною властивістю етносу. Крім самоназви (етноніму) і самосвідомості об'єктивно існують характерні властивості етносу. Це відносно стійкі властивості, які відрізняють одні етноси від інших: особливості фізичного типу людей (расові ознаки); особливості культури (риси способу життя народу); знаряддя праці; господарські традиції; традиційне житло; одяг; кухня; сімейний побут, весільні звичаї та обряди; особливості спілкування; релігійні особливості; мова; народне мистецтво [18, с.18]. Здебільшого частина етносу зберігає традиційну мову, а етнічна група, яка живе в іонаціональному оточенні, переходить на мову цього оточення, не втрачаючи своєї етнічної самоназви і зберігаючи багато рис своєї культури.

На думку В. Мандрагелі, О. Субтельного, В.Павленка та ін. [100, 149, 113], важливою ознакою етносу є етнічна самосвідомість. Члени того чи іншого народу обов'язково якимось чином виділяють свій етнос від усіх інших, а його членів – від представників інших народів за принципом "ми – вони", і в кожному народі живе уявлення про його відмінності від інших – близьких і далеких. Всі інші ознаки етносу значною мірою об'єктивні: територія, мова, навіть спільність культури, в якій проявляється психічний склад населення, його душа. А етнічна самосвідомість, уявлення людини про себе та інших, свого народу і інших народів суб'єктивні. Вони можуть бути правильними і хибними, справедливими, приблизними. Але в будь-якому випадку це уявлення існує в свідомості людей, існує реально і впливає на об'єктивні обставини життя окремих людей, цілих колективів та народів, всього світу [16, с.118].

Для Ю. Бромлея головним показником самосвідомості є те, наскільки глибоко усвідомлює особистість свою єдність з рідним етносом і наскільки розуміє відмінності свого етносу від інших подібних утворень [16, с.118].

Національну свідомість слід розглядати як вищий щабель порівняно з етнічною. Вона пов'язана з системою ідеологічних та політичних цінностей. Для неї центральною є ідея національної держави. Ідеологічно-політичний компонент національної свідомості, на відміну від інших, не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом, виробленим національною інтелігенцією. Національна ідея на ґрунті політико-правових , ідеологічних ідей доповнює зміст етнічної свідомості [53, с.232].

Національна самосвідомість трактується соціологами як вихід у практику національної свідомості, як усвідомлення своєї національної належності, ідентифікація, тобто віднесення себе до тієї чи іншої національної спільності на основі уявлень про типові її риси, етнічну територію, мову, історію та духовні вартості, релігійні вірування, міфи, легенди, зрештою, коріння її генезису та умови розвитку [53, с.233].

На думкую Ю. Бромлея, національна самосвідомість – це весь комплекс уявлень нації про саму себе, її усвідомлених інтересів, ціннісних орієнтацій та настанов щодо інших національностей [14, 15].

Г. Гуменюк розглядає національну самосвідомість як вищу форму розвитку свідомості, важливий, ідеологічний атрибут суспільного життя, що передбачає бережливе ставлення до рідної мови, зацікавлення історією свого народу, культурно-освітніми традиціями, прагнення зберегти й примножити їх, готовність до захисту своєї держави в разі потреби [45].

Г. Кловак визначає самосвідомість як ставлення особистості до своєї нації, що виявляється у зацікавленні і повазі до українського народу, його традицій, зокрема, через шанобливе ставлення до національної спадщини народу, його корінних інтересів та потреб розвитку нації [66].

У. Нетаврована національну самосвідомість розглядає як усвідомлення народом своєї власної гідності, національних цінностей, традицій, культури, невід'ємного права бути суб'єктом власного історичного розвитку, а також усвідомлення свого місця у різних сферах життя [109, с.1].

У дослідженнях В. Чорнобай національна самосвідомість характеризує відношення особистості до своєї нації, тобто зацікавлення і повагу до історії свого народу, його традицій, природи [175].

Поняття "національна свідомість" і "національна самосвідомість" певним чином взаємопов'язані між собою. На думку дослідників, поняття "національна свідомість" має більш широкий та глибокий зміст ніж "національна самосвідомість". У ньому відображаються всі теоретичні і буденні, масові та елітні, власне національні й зарубіжні ідеї, настанови, прагнення, культурні надбання, які сприяють економічному, соціальному, політичному, духовному прогресу нації, відбивають її функціонування в різних сферах буття. Національна самосвідомість є складовою національної свідомості.

Учені В. Жмир, О. Майборода, Ю. Римаренко, В. Скуратівський та ін. зазначають, що національна свідомість є різновидом свідомості соціальної спільноти, яка ґрунтується на уявленнях про соціальні вартості, норми,

визначені для віднесення особистості до тієї чи іншої нації, тобто до спільноти національної. Якщо розглядати окремо національну свідомість українців, то необхідно вичленити відмінності українського “ми” від інших „не ми” [53].

На думку дослідників П. Гнатенка та Л. Кострюкової, національна свідомість, на відміну від національної самосвідомості, включає в себе знання, уявлення не лише про свою, а й про інші національні спільності з позиції свого етносу. У цьому полягає зміст національної свідомості. А за формою вияву національна самосвідомість проявляється як на рівні індивіда, так і на рівні нації [34].

В національній самосвідомості виділяють такі основні компоненти:

− *емоційно-спонукальний* – переживання особистістю позитивного емоційного ставлення до національної духовної культури; прояв інтересів, потреб розширювати свій світогляд, бажання активізувати свою діяльність;

− *раціонально-логічний* – шанобливе ставлення до історичного минулого свого народу, його мови, історичних та духовних цінностей, здатність до самооцінки;

− *потенційно-діяльнісний* – здатність до практичних дій, спрямованість своїх прагнень у майбутнє, наявність ідеї української державності.

Ряд дослідників розглядають структуру національної самосвідомості. Зокрема, В. Мандрагеля називає такі її елементи: національні стереотипи і національні традиції, звичаї, обряди; національні настанови, цінності, ціннісні орієнтації; національні прагнення, інтереси тощо; національні ідеали, святині, віра і ставлення до своєї культури.

До “природно-фізичних” складових структури національної самосвідомості відносять ландшафтно-кліматичні особливості Батьківщини, її топоніміку; почуття любові до рідної землі тощо [100, с.97]. На думку дослідника, структура національної самосвідомості є своєрідною ієрархією цінностей національної спільноти, яка має рухливий , гнучкий і динамічний конкретно-історичний характер [100, с.89]. Особливе місце у структурі національної свідомості і самосвідомості займають уявлення про історичне минуле нації.

Національна самосвідомість включає : уявлення і знання про свою націю, про її історичне минуле і сучасне; уявлення про матеріальну і духовну культуру; знання мови; усвідомлення місця і ролі своєї спільноти серед інших спільнот; усвідомлення того становища, яке займає культура народу у світовому історичному процесі. Таким чином, формування національної самосвідомості передбачає насамперед формування знань про себе, свій народ і його місце у світі.

Національна самосвідомість є структурним елементом національної психології, це проявляється в основному на рівні буденної свідомості, а національна свідомість проявляється на рівні суспільної свідомості. Суб’єктом і носієм національної самосвідомості може бути як народ у цілому, так і окремі його представники [34].

Ми розглядаємо національну самосвідомість як усвідомлення особою приналежності до своєї нації, що проявляється у вивченні історії свого народу, його матеріальної і духовної культури, в оволодінні національними і загальнолюдськими цінностями, перетворенні цих знань у переконання, в особистісні орієнтири, спрямуванні своє діяльності на благо народу, на розбудову Української держави.

Ще ширшим є поняття „свідомість нації". В ньому фіксуються не лише національні прогресивні ідеї та здобутки культури, а й примітивні міфи, забобони, „комплекси свідомості", стереотипи та ін. Причому межі національної свідомості нації дуже рухливі. Те, що вважається новим, має властивість швидко старіти, а старе у сфері свідомості може набувати актуального звучання, як, наприклад, релігійні вірування, які в радянський період вважалися чимось застарілим, пережитками, а на сучасному етапі є складовими світогляду, однією з форм світосприймання, фактором піднесення національної самосвідомості [117, с.28].

До опорних понять відносимо і такі поняття, як "етнос", "національність", "нація".

Термін "етнос" у філософській, соціологічний, історичній, політичній літературі вживається дуже широко. В перекладі з латинської мови означає "плем'я", "народ", "гурт", а також "нація". Сучасні дослідники під поняттям "етнос" розуміють усталену спільність людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, психологічного складу, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксована у самоназві (етнонімі), а також усвідомленням єдності родового походження і водночас несхожістю на інші етноси [130, 96, 106, 90, 91, 125]. Це органічна соціальна система з чітко вираженою структурою, в основі якої лежить система міжпоколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями. Поняття "етнічний" означає „той, що належить етносу, характеризує його".

Важливим є поняття "національність". Видатний історик, громадський діяч XIX ст. В. Антонович стверджував: "За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людності відрізняється від цілого ряду інших груп... Прикмети бувають двох родів: одні прикмети породжені людьми, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевості, їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології людини. Інші прикмети здобуваються вихованням і залежать від розвитку культури та збереженням минулого життя народу, себто від його історії. Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність" [4].

Поняття "нація" є основним у теорії і практиці національної розбудови держави. Це поняття ми розуміємо як вищий етап розвитку етносу, на якому формується національна свідомість, визначається і реалізується національна ідея, відбувається творення національної культури, символів, атрибутів, зрештою, національної держави.

Нація – це історична спільність людей на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків [168, с.17]. Це спільнота людей, об'єднаних низкою чинників, серед яких найважливішими є етнокультурні та політико-правові [169, с.414-415].

В. Антонович визначав націю як групу людей, рідних та близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, здатністю, темпераментом. "В цій близькості і ріднині, – зазначав дослідник, – треба спостерігати дві речі: одну – ті здібності та відміни, якими людина починає життя своє як природженим, із своїм власним; другу – це ті осібності, що з'являються і виростають на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою й історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того, чи щасливо, чи безталанно проходила історії нації [4]. О. Бауер визначав націю як культурну спільність характеру, що виростає на ґрунті спільності долі [98]. В сучасній науці націями називають розвинуті в економічному і культурному відношенні народи, які вирізняються з-поміж інших своєю мовою, країною проживання, організацією державно-політичного життя, національною свідомістю і самосвідомістю, особливостями менталітету.

Поняття "виховання" означає процес цілеспрямованого формування особистості. Національне виховання – це цілеспрямований, систематичний , регульований виховний процес з метою утвердження у свідомості нації, народу етнічної культури, мови, єдності, національної автентичності. Метою національного виховання є формування національної самосвідомості, національного характеру, національної психології. У процесі національного виховання відбувається утвердження української національної ідеї, формуються високі національні ідеали, духовність, віра в народ, державу. Одночасно з прищепленням національних цінностей відбувається процес формування загальнолюдських цінностей – добра, справедливості, прощення, співчуття тощо.

Для здійснення дослідження нам необхідно з'ясувати співвідношення національного та інтернаціонального у вихованні. На початку другого десятиліття розбудови незалежної Української держави серед ряду політиків і вчених з'являються твердження, що національне виховання – це справа минулого. Так, на думку К. Корсака, у статті "Про національні і світові "стандарти" середньої освіти" пише: "утворення об'єднаної Європи , загальне поширення переконання у повазі до прав дитини, особи, мовних і національних меншин незаперечно свідчать про наближення того моменту, коли метою освіти і виховання стане не стільки формування патріота даної країни, скільки її громадянина, істотна частина, єство якого буде "громадянином світу" [80, с.21].

На думку прихильників такої ідеї, національне виховання втратило свою актуальність, бо сприятиме формуванню національного егоїзму, національного снобізму, обмеженості, самоізоляції, навіть такого вкрай негативного явища, як шовінізм. Тим часом у Європі панівною тенденцією

стає процес інтеграції. Замість національної ідеї висувається ідея інтегрування у Європу. Її прихильники вважають, що замість національного слід здійснювати інтернаціональне виховання. При цьому інтернаціональне ототожнюють із загальнолюдськими цінностями, заперечуючи таким чином необхідність формування національних.

На нашу думку, такі твердження є хибними і шкідливими. Не можна абсолютизувати лише інтернаціональне і відкидати національне. Особливо на етапі розбудови держави. Європейські народи пройшли тривалий процес становлення національних держав, а Україна її будує лише друге десятиліття. Вона обов'язково повинна цей етап пройти. І лише ставши врівень зі сучасними цивілізованими державами, починати процес інтегрування. Аксіоматичним також є те, що не існує виховання абстрактного. Воно завжди має конкретно-історичну національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною [101, с.15-17]. Так, у Франції здійснюється французьке, в Англії – англійське, у Польщі – польське виховання. А отже, в Україні повинно бути українське. Крім того, українські національні цінності в більшості випадків збігаються із загальнолюдськими, зовсім не заперечуючи їх. Опора лише на інтернаціональне може привести до формування таких негативних рис у громадян, як байдужість до національних цінностей, надмірне захоплення чужими, аполітичність, пристосовництво, пасивна громадянська позиція тощо.

Тому у виховному процесі має бути оптимальне поєднання національного та інтернаціонального, і на першому місці повинне бути національне. Тим більше, що таке поєднання неминуче, адже Україна – багатонаціональна держава, населена представниками багатьох націй і народів.

На думку В. Мартинюка, національне виховання однаково стосується як українців, так і представників інших народів, що проживають в Україні. Саме принцип етнізації виховного процесу і передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності. Пізнання власної історико-культурної спадщини допомагає пізнати глибинність взаємозв'язків кожного з них з українською нацією, її державою, переконатися, що саме українська незалежна, суверенна держава охороняє національні права всіх громадян [101, с.13].

Ряд учених вважають, що, виховуючи громадян української держави, важливо звернути увагу на національну (етнічну) самосвідомість національних груп, що проживають на Україні. Адже саме національна самосвідомість з її емоційною живучістю, динамізмом та потенційною силою є не лише найважливішими компонентами національного життя, але й "збудником", "подразником", стимулом до практичних дій, спрямованих на відродження всього розмаїття всеукраїнського життя. При цьому слід враховувати таку компоненту національної самосвідомості, як зверненість

у майбутнє. Саме тут її прогресивні потенції [22, 31, 113].

На думку ряду дослідників: К. Леонтьєва, В. Мандрагелі, Ю. Римаренка та ін. [88, 100, 130], формування національної самосвідомості відбувається на основі національної культури і виділення її історичних відмінностей від інших культур. Важливою передумовою розвитку особистості є здатність осмислювати і прагнути засвоїти кращі риси своєї нації, кращі надбання національної культури, особливо такі її елементи, як мову, історію, народні традиції, звичаї, народну мораль, народну педагогіку тощо [88, с.53].

Відповідно, спроби інтернаціоналізації, асиміляції культур, як це мало місце в колишньому Радянському Союзі, неминуче ведуть до застою кожної національної культури, так і суспільства в цілому. Як вважає К. Леонтьєв, ріст одноманітності культур здатний не лише зруйнувати певні культури, але навіть окремі держави і саме людське суспільство на Землі, попередньо змішуючи його у більш чи менш однорідну одиницю [88, с.170].

Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо, що поєднання національного та інтернаціонального у процесі виховання має стосуватися, в першу чергу, українського суспільства, і пріоритет повинен надаватися національному.

Термін “патріотизм” словники тлумачать як позицію, яка поєднує відданість і любов до Батьківщини, солідарність з власним народом та повагу до інших народів, пошану до їхніх суверенних прав, на противагу шовінізму [117, 83, 163].

У нашому дослідженні використовуємо поняття “історична свідомість” та “історична самосвідомість”. Більшість дослідників погоджуються з тим, що історична свідомість є узагальненим уявленням про людину і суспільство у їхній загальній еволюції на конкретних історичних етапах. Вона відображає стан історичних знань соціуму, що включають у себе відомості про власне походження, найголовніші події, діячів і є неодмінними духовними цінностями спільноти [176, с.7].

Історична самосвідомість є складовою історичної свідомості і входить до структури національної самосвідомості. На думку О. Удода, історична самосвідомість включає в себе як знання про події, традиції, ідеї, теорії (все те, за допомогою чого народ усвідомлює своє минуле, тобто історичну пам’ять), так і його ставлення до цього історичного багатства. Знання історії і ставлення до минулого стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті. В історичній самосвідомості фактично віддзеркалена актуалізована історична пам’ять, якою керується український народ на шляху його державотворення [160, с.104]. Це положення підтверджує думку одного з творців методики викладання історії другої половини ХХ ст. І. Лернера: “Історична свідомість (самосвідомість) – не сума знань з історії, не ерудиція, а система орієнтації у світі під кутом зору історії” [89, с.18].

Одними з опорних понять, які ми використовувалися у дослідженні, є “українська національна ідея” та “національне питання”, що взаємозв’язані між собою і виступають як національний ідеал у період боротьби українського народу за незалежність і відродження державності (XIX – XX ст.). Національне питання стосується лише періоду зародження національно-визвольного руху і боротьби за визволення українського народу від колоніального поневолення.

М. Бубер відзначав, що національна ідея постає тоді, коли якийсь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв’язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення та розвиток, свою долю та призначення, робить їх предметом своєї волі.

М. Грушевський називав українську національну ідею “збуджуючим ферментом суспільства за збереження своєї етнічності” [41].

Українська національна ідея – це усвідомлення українцями самих себе як окремого народу з власною історією, своїми політичними, економічними і культурними запитами, власним поглядом на майбутнє України [158, с.66].

На думку дослідника В. Кириченка, ”українська національна ідея є формою відображення у думці явищ життя, усвідомлення мети нації та принципу її пояснення, як переклад наших підсвідомих бажань на ясну мову понять. Національна ідея постає внутрішнім чинником нації, тоді як зовнішнім є державність. Національна ідея виходить з концепції пріоритету нації, воля якої не є ідентична з сумою поодиноких воль; вона означає самоутвердження нації, забезпечення її свободи та незалежності. Українська національна ідея виходить з автономності української нації, вона є всеосяжна і означає: державність, непідлеглість (суверенітет), соборність” [62, с.2].

Національна ідея є провідною ідеєю новітнього українського державотворення. Вона базується на природних високих національних і загальнолюдських цінностях, спрямованих на інтеграцію всього суспільства. Національна ідея є ідеологією державного будівництва, і лише вона здатна інтегрувати життя народу в державотворенні, стати ”обручем нації”.

Таким чином, проблеми походження, формування свідомості і самосвідомості, їх співвідношення є одним з найбільш складних і дискусійних загальнофілософських проблем.

Окремі філософи і психологи розглядають свідомість і самосвідомість у нерозривній єдності, визнаючи самосвідомість вищою формою або вищим ступенем розвитком свідомості.

Національна самосвідомість трактується дослідниками як вихід у практику свідомості, як усвідомлення кожною особистістю своєї національної належності, ідентифікація, тобто віднесення себе до тієї чи іншої національної спільноти на основі уявлень про її типові риси, етнічну територію, мову, історію, духовні цінності, релігійні вірування, міфи, легенди тощо.

Отже, формування національної самосвідомості на сучасному етапі повинне здійснюватися через національне виховання, у процесі якого, на думку дослідників, відбувається утвердження української національної ідеї , формуються високі національні ідеали, духовність, віра в народ, державу, виробляється активна життєва позиція громадян України. Важливим завданням національного виховання є формування в особистості здатності осмислювати і прагнути засвоювати кращі риси своєї нації, кращі надбання її культури, особливо такі її елементи, як мову, історію, народні традиції і звичаї, народну мораль, народну педагогіку тощо.

1.2. Науково-педагогічний та психологічний аспекти формування національної самосвідомості. Стан дослідження проблеми

У психологічному аспекті свідомість розглядається як найвищий рівень регулювання поведінки людини, специфічна внутрішня здатність безпосереднього пізнання оточення, власної особи і співвідношення з оточенням, яка проходить на трьох рівнях: перцепційному, поняттєво-словесному і на рівні самосвідомості [163]. Свідомість індивіда формується під впливом суспільної свідомості. Проблеми формування свідомості розглядали у своїх працях відомі вчені-психологи: М. Антонець [3]., І. Бех [9], Л. Божович [11], Л. Виготський [24], О. Киричук [63], І. Кон [72, 73], О. Кононко [76], В. Москалець [105], І. Чеснокова [175], А. Фурман [172] та ін.

Надзвичайно важливим у вивченні національної самосвідомості є педагогічний аспект. Спираючись на загальнофілософські концепції і дослідження психології та соціології, педагогіка розглядає проблеми національної самосвідомості в основному з практичної точки зору, аналізуючи форми, методи і шляхи її формування у навчально-виховному процесі.

Проблема формування самосвідомості особистості знаходила і знаходить своє відображення у працях майже всіх видатних педагогів.

Основоположником педагогіки нового часу вважають Яна Амоса Коменського, який створив дидактику, розробив єдину шкільну систему, принципи навчання та виховання дітей. Він розглядав проблему формування особистості як головне завдання школи. На його думку, шкільна освіта і виховання повинні готувати молоду людину до самовдосконалення, самоуправління, самосвідомості [71].

Йоган Генріх Песталоцці, швейцарський педагог-демократ, творець і теоретик народної школи, свої праці присвятив проблемам самосвідомості, самопізнання, самооцінки і саморозвитку особистості. Він вважав, що людина повинна сама турбуватися про свої розумові сили, розвивати свої здібності та вміння, опираючись на свої власні сили і на зв’язки з навколишнім світом [120].

Проблемам розвитку самосвідомості, самовиховання, самопізнання, самовдосконалення присвячені педагогічні праці Д. Локка [94], Д. Дідро [117], К. Гельвеція [118], А. Дістервега [48], Ж. Руссо [138] та ін. Зокрема А . Дістервег у своїх працях переконливо доводив, що справжнє виховання повинно бути глибоко національним за суттю, змістом і характером [48, с. 245] Ж. Руссо став основоположником теорії природного, вільного виховання дітей. Він висловлював ідеї про необхідність всебічного розвитку дитини, про її становлення як особистості, про аналіз та пізнання людиною самої себе [138].

Видатний педагог XIX ст. К. Ушинський у своїх працях розробляв ідеї народного виховання, формування національної свідомості і самосвідомості дітей. Він вважав, що „ставши одним із чинників духовного життя народу, виховання у кожного народу пішло своїм особливим шляхом і... кожен європейський народ має свою характеристичну систему, свою мету і свої особливі засоби досягнення цієї мети" [164, с.67–93].

Визначаючи головні аспекти виховання дітей, К. Ушинський стверджував, що любов до батьківщини дає вихованню правильний ключ до серця людини. Він зазначав, що справжня любов до батьківщини повинна поєднуватися із знаннями мови, мистецтва, кращих традицій і звичаїв народу. На його думку, виховувати патріотів – це означає прищеплювати дітям почуття обов'язку перед батьківщиною, високу гідність, відповідальність. Він вважав, що „виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема і в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу" [164, с.67–93] .

Видатний вчений велику увагу приділяв вивченню рідної мови. Оволодівши мовою своїх батьків, дитина має змогу прилучитися до рідної культури, засобами якої формується "корінь духовності". Завдяки мові учні оволодівають методами і прийомами творчого осмислення життя, продовження творчих культурно-історичних традицій свого народу.

К. Ушинський писав: "Знання та ідеї, що дають які б то не були науки, мають органічно будуватися в один світлий і, по можливості, широкий погляд на світ і на його життя. Кожний клас, починаючи з наймолодшого, повинен мати завершене світосприймання, доступне віку учнів". Світосприймання він вважав вищою формою самосвідомості учнів. Виходячи з принципу народності виховання, він особливу увагу приділяв формуванню національної самосвідомості школярів [165]. У понятті народності виховання К. Ушинський конкретизував своє розуміння суспільної зумовленості психічного розвитку нових поколінь. На його думку, лише народне виховання, що відображає психологічні, соціально-екологічні, ідеологічні та культурні особливості народу, його життя і прагнення, може дати справжню розвивальну силу.

Ідея формування національної самосвідомості у молоді пронизувала педагогічну діяльність видатних українських просвітителів, освітніх діячів,

зокрема, М. Костомарова [80], М. Грушевського [41, 42, 43, 44], які з великою силою переконання і синівською любов'ю до України стверджували думку про збереження наступності поколінь, необхідність розвитку у молоді національної самосвідомості як запоруки збереження української нації.

На межі XIX – XX ст., завдяки діяльності українських істориків і педагогів, проблема національної свідомості і самосвідомості з чисто теоретичної переросла у проблему політичного ладу та економічної системи, проблему виживання народу. У працях Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Томашівського, І. Ющишина та ін. проводиться ідея, про формування національної самосвідомості, ще є головним завданням національного виховання. Зокрема, галицький історик і культурно-освітній діяч С. Томашівський зазначав: "Свідомість не є ніяким почуванєм вродженим, іно набутим аж у життю, головне у вихованню" [156, с.26]. На його думку, головним чинником формування національної самосвідомості є любов до всього рідного (землі, мови, тощо), знання минувшини, пізнання сучасного стану, долі, потреб і змагань народу, визначення майбутнього ідеалу і прагнення до нього. Головною інституцією, яка має забезпечити формування національної свідомості, він вважав національну школу. За висновком С. Томашівського, перше десятиліття XX ст. взагалі було хвилею панування шкільного питання над усіма національними справами [155, с.11].

Саме в цей період в науковий обіг було введено термін "націоналізація школи", під яким М. Грушевський розумів її наближення до потреб і обставин народу. Він писав: "Тільки націоналізація школи в українських землях може дати українській людності підстави успішного, культурного, суспільного і економічного розвою удружити його рівносильною зброєю в конкуренції національностей від перспективи відставання, упослідження в загальнім культурнім і економічнім поході" [42, с.2].

Українські педагоги, культурно-освітні і громадські діячі кінця XIX – початку XX ст. висували вимогу навчання в школі рідною мовою. Зокрема Б. Грінченко вважав освіту, що базувалася на основі рідної мови, запорукою національної самосвідомості, без чого неможливе самозбереження та самоствердження нації. Він вважав, що будь-яка культурна справа, в тому числі і педагогічна, тільки тоді буде повною і міцною, коли вона, зростаючи на рідному ґрунті, живиться з великої Скарбниці духовних здобутків народів усього світу [40].

У міжвоєнний і післявоєнний період великий внесок у розробку проблеми формування національної самосвідомості зробили такі видатні українські педагоги і культурно-освітні діячі, як Г. Ващенко [20–22], А. Макаренко [95], С. Рудницький [131], С. Русова [132-137], В. Старосольський [147], В. Целевич [173] та ін.

Одним із провідних діячів того часу, які досліджували формування національної самосвідомості у підростаючого покоління, була С. Русова. Вона пропагувала принципи народності у вихованні та навчанні дітей. На

її думку, ”міцнішою нацією ... виявляє себе та, яка краще від інших вичерпала у своєму вихованні свої глибинні національні скарби й національній психології дала вільний розвиток [133]. Про важливість національного виховання, будителя національної самосвідомості, вона в роботі виховання зауважувала: “Національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а навпаки, дадуть нові, оригінальні, самобутні скарби задля вселюдського поступу: вона через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до інших народів і тим самим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями” [132, с.90].

С. Русова була переконана, що кожна школа “існує для конкретного народу, який визнає її ... потрібною йому установою, коли він бачить в ній щось своє, рідне – чує свою мову, бачить свій орнамент, свої свята, чує свою пісню, бачить у школі свою працю...” [136, с.163]. На сторінках журналів “Русская школа”, “Русская мысль”, в українських виданнях вона постійно писала про національну школу українців, білорусів, поляків, євреїв, прибалтійців, татар, калмиків, мордвинів, якутів, сербів, хорватів та інших народів світу. Твердо відстоювала думку, що рідна школа, виховання в ній успішно можуть здійснюватися лише за умови, коли ця школа, це виховання будуть національними. Виховання, за її переконаннями, повинно бути підпорядковане “свідомому прагненню розвивати кожну людину як бажаного майбутнього громадянина своєї країни, свого народу”, тобто формувати національну самосвідомість в підростаючого покоління [135, с.72]. У своїх педагогічних працях С. Русова підкреслювала, що через національне виховання дитина здобуває певний ґрунт задля самостійного розвитку навчання, вміє шукати й знаходити у вселюдській культурі скарби художні, наукові і моральні, які можуть стати їй найріднішими, які не нав’язані з боку, а стали органічною складовою її духовного світу. Адже національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку моральність, а формує міцну, цілісну особистість.

Головним у вихованні С. Русова вважала плекання характеру, розвиток волі, розуму, пам’яті як рушійних сил формування національної самосвідомості. На її думку – треба привчати дитину обмірковувати свої і чужі вчинки, використовувати кожен випадок боротьби добра зі злом. Головною кузнею національної самосвідомості вона вважала національну школу. А чужа школа, на її думку, − диявольські жорна, що перемелюють не тільки свідомість нації, а й саму націю.

Досить актуальними є її думки про роль вчителів у формуванні національної самосвідомості учнів. За її переконанням, організовувати навчання і виховання, спрямоване на формування покоління, пройняте “повищенною свідомістю і мораллю”, може тільки вчитель, свідомий свого високого спрямування, здатний оживити навчально-виховний процес своїм творчим духом [137, с.165].

Великий внесок у розробку проблеми національної самосвідомості зробили західноукраїнські педагоги: С. Рудницький, В. Старосольський, В. Целевич та ін. Зокрема, С. Рудницький у ряді своїх праць (“Чому ми хочемо самостійної України?”, “До основ українського націоналізму” та ін .) постає прихильником “атомістичного” розуміння нації. Розглядаючи умови та особливості формування націй, він серед основних їх прикмет називає антропологічну расовість, самостійну серед інших мову, історичні традиції, матеріальну і духовну культуру, національну традицію, на якій є або може бути „питома національна держава”. С. Рудницький визначає провідні чинники вироблення свого “національного питомого світогляду”, котрий виступає підґрунтям спільної “загальноукраїнської праці для добра свого народу”. Найпершим “святим обов’язком кожного українця” він вважає пізнання свого народу [131, с.45].

Другим засобом досягнення цього завдання є мова як “зверхній знак народності ... найгарніший вислів духу народу й одинока підойма духовного поступу” [131, с. 52]. Не менш важливим чинником формування національної самосвідомості виступає рідне шкільництво.

Саме його відсутність негативно відбивається на світогляді українців. Учений вважає, що, “не маючи рідної просвіти, звідки дізнається українець , хто він? Яка історія батьків-дідів? Яка його рідна земля, велика і багата? Чого треба, щоб український нарід став господарем на своїй рідній землі? З недостачею просвіти нема національної свідомості” [131, с.54]. Низька освіта в української інтелігенції періоду визвольних змагань, “недостача в неї здорової національної свідомості”, на його думку, була чи не найважливішою причиною поразки у боротьбі за українську державність.

Серед досліджень українських соціологів і політологів національно-державного спрямування важливе місце займає праця В. Старосольського “Теорія нації”, в якій, на основі психологічному методу, здійснено аналіз феномена нації. Розглядаючи взаємозв’язок нації і держави, автор наголошує, що “чиста логіка” не була будівничим держави. “Суспільна ідея, будучи бажанням, стремлінням, домаганням, своїм результатом має побудову держави” [147, с.7].

В. Целевич у праці “Нарід, нація, держава” визначав сутність їх не тільки у “зовнішніх прикметах”, але і в “почутті національної окремішності та у волі вдержати і помирити цю окремішність”. Автор робить висновок: “Національна спільнота мусить мати “свідомість своєї окремішності” або національну свідомість” [173, с.36]. Він детально пояснює своє розуміння змісту понять “національна свідомість” і “національна самосвідомість”. Національна свідомість, – на його думку, „це все те, що держить разом всіх членів нації, що творить з мільйонів одиниць стихійну спільноту в днях радості й горя. Національної свідомості не можна вирвати з душі одиниць ніяким насильством. Можна вбити людину, але немає способу вирвати з її серця національну свідомість. Як довго жевріє в серцях мільйонів національна свідомість змагань, так довго живе нація...” [173, с.37]. Найважливішими ознаками національної

самосвідомості і водночас чинниками її формування В. Целевич вважав рідну мову, історію, традиції, землю, культуру, релігію тощо [173, с.38-41].

Питанням національної самосвідомості чимало уваги приділяв Г. Ващенко – один із видатних культурно-освітніх діячів і педагогів , який перебував у вимушеній еміграції. Центральне місце у його працях посідав такий аспект проблеми, як виховання свідомої любові до своєї Батьківщини. Він писав: “Ми мусимо будувати й організовувати свою національну школу, яка б не лише давала нашим дітям знання, а й виховувала їх відповідно до тих історичних завдань, що стоять перед нашим народом” [21, с.112]. Метою виховання, на його погляд, має бути сприяння досягненню основної мети нашого народу – здобуття для себе свободи. Найважливішою умовою цього є національна свідомість, єдність і солідарність, усвідомлення того, що лише своя самостійна держава забезпечить добробут і високий культурний розвиток нації [21, с.87–91]. Поділяючи погляди своїх однодумців з приводу причин поразки українців у визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр., він вважав, що “більшою мірою до цього спричинився той факт, що в тодішній Україні люди, що взяли в свої руки керівництво державою, не мали справжньої любові до неї” [20, с. 66]. „Без жертвенної любові до Батьківщини, що з’єднує весь народ, як керівників так і народні маси, – стверджував Г. Ващенко, – державної незалежності здобути не можна”. Автор робить висновок про те, що виховання у нашої молоді любові до України є одне із найважливіших завдань нашої школи і нашого суспільства” [20, с.67]. Педагог виділяв стихійний, неусвідомлений і свідомий патріотизм. В основі першого лежать навички, які треба прищеплювати змалечку. Свідома ж любов до Батьківщини, справжній патріотизм, на його думку, характеризується певними рисами, серед яких провідне місце посідає “свідомість приналежності до певної нації і відокремішности від інших націй” [19, с. 69]. Саме ця ознака і є головною у концепції національної свідомості у Г. Ващенка. На його думку, патріотизм “забезпечує планову, організовану участь у боротьбі за Батьківщину, за її добробут і вищий культурний рівень” [20, с.76]. Разом з тим дослідник чітко розмежовує “здоровий патріотизм” і таку його протилежність, як шовінізм, тобто національний егоїзм.

Г. Ващенко визначає головну мету виховання української молоді так: “Служба богу і Україні”. На його думку, – це один із засобів формування національної свідомості підростаючого покоління. Крім виховання любові до Батьківщини, слід виховувати усвідомлення “власної людської гідності” , на основі якої формується правдивість, вірність даному слову, чесність, необхідність “плекати наші традиції щодо виховання у молоді пошани до батьків і взагалі до старших, що є основою суспільного і державного ладу”. А також “ виховання волі і характеру та працездатності і готовності трудитися не заради матеріальних інтересів і честолюбства, а найбільше для громадського добра” [21, с.186].

Величезну роль у розробці стратегії національного виховання відіграв Перший Український Педагогічний конгрес, який відбувся у Львові у 1935 р. і узагальнив ідеї та погляди українських педагогів і культурно-освітніх діячів. Доповіді, виступи, резолюції Конгресу пронизані національним духом, ідеєю виховання українського свідомого покоління через школу з українською мовою навчання.

До найважливіших завдань національного виховання Конгрес відніс пробудження і безупинне зміцнення національної свідомості [119, с.192]. А до найцінніших вартостей, які належить виховувати у дітей і молоді, віднесли національну самоповагу, особисту гідність, гордість за приналежність до української нації [119, с.91]. Провідними засобами виховання державотворчого покоління з'їзд педагогів визначив українську мову, літературу, історію, історію рідного мистецтва, географію, оскільки "із ... свідомості території родиться патріотизм до своєї Батьківщини і до всіх, що замешкують нашу рідну землю" [119, с.107]. Формування національної самосвідомості Конгрес відніс до найголовніших завдань національного виховання, що має на меті підготовку молоді до "здійснення найвищого ідеалу нації – розбудови власної держави, до активної участі в розбудові рідної духовної культури, а через неї до участі у вселюдській культурі [119, с.89-114]. Конгрес наголосив, що національне виховання мусить бути наповнене конкретним змістом. Для цього потрібно "плекати знання рідної духовності і матеріальної культури, розвивати ідею української духовної й культурної соборності, національної єдності, здійснювати зв'язки з рідним народом, виховувати любов до рідного краю, виробляти характери, розвивати позитивні громадянські чесноти та гін до творчої праці" [119, с.236].

У роки тоталітарного режиму в Україні національна ідеологія зазнавала утисків і переслідувань. Були зігноровані і приречені на забуття найкращі пласти української педагогічної культури. Було зруйновано національну школу, спаплюжено народну мораль. Радянська педагогіка , що утвердилася в цей час, була безликою, уніфікованою, формалізованою, бездуховною, розрахованою не на формування розумних, високоосвічених, вільних, національно-свідомих людей. І все ж усупереч цьому в педагогіці тогочасної України знаходили своє відображення проблеми, співзвучні з ідеями видатних теоретиків і практиків минулого та педагогів-емігрантів про формування особистості.

Зокрема, такі прогресивні ідеї ми знаходимо у творчості А. Макаренка [95] і В. Сухомлинського [151, 152].

Так, А. Макаренко присвятив свою теоретичну і практичну діяльність проблемі формування людини. Він переконливо стверджував, що в дитині потрібно виховувати патріотичні переконання, почуття обов'язку і честі, уміння бути добрим і цілеспрямованим. Він стверджував, що майбутнє країни, її рух вперед залежить від виховання особистості, яка повинна не тільки знати про це майбутнє, не тільки говорити про нього і читати, а й усіма почуттями переживати рух вперед нашої країни, радіти за її успіхи [

95, с.148-193].

Перехід від суто інтернаціональної педагогіки до української народної притаманний творчій спадщині В. Сухомлинського. Провідною ідеєю у його педагогічному досвіді є виховання синівської вірності рідній землі, рідному народові. Він постійно підкреслював, що справжнє народження дитини як громадянина, мислячої, натхненної благородними ідеями особистості, трудівника, борця за торжество правди і щастя, сім'янина відбувається тоді, коли дитина відчуває себе часткою народу, і в ній, як сонячний промінь у краплі води, віддзеркалюється багатовікова історія цього народу, його велич і слава, любов і надія [152].

В. Сухомлинський вважав, що джерелом, яке живить почуття любові до Вітчизни, є любов до матері, батька, рідного куточка землі, захоплення величчю своєї Батьківщини, її героїчним минулим і нелегким сьогоденням, рідною природою та словом. За його переконанням, школа – це колиска народу. Її покликання – з покоління в покоління відтворювати народ, націю, виховувати молодь у дусі вірності ідейним, моральним і трудовим традиціям батьків. З перших днів перебування у школі необхідно вводити дітей у чарівний світ культурно-історичних надбань рідного народу. Глибоке засвоєння рідної культури, історії, інших скарбів духовного життя народу – одна з найголовніших умов формування активної творчої особистості. На думку В. Сухомлинського, її ідеал включає відданість рідній землі, рідному народові, обов'язок перед ними, любов до рідної мови, повагу до старших, до матері й батька, бережливе ставлення до природи, доброту, працелюбство тощо. Формування особистості включає в себе пізнання, розуміння людиною своєї Батьківщини, становлення патріотичного, національного характеру. Важливим джерелом творчості людини є народна педагогічна мудрість, найкращі виховні традиції народу. У своїх педагогічних працях В. Сухомлинський постійно відстоював принципи народності у вихованні [152]. Педагогічні ідеї В. Сухомлинського щодо формування національної самосвідомості продовжують залишатися актуальними і в наш час.

У 60-70-х роках ХХ ст. продовжували творити українські культурно-освітні діячі, педагоги в еміграції. Всі їхні помисли були спрямовані в майбутнє. Так, на Світовому Конгресі Вільних Українців у 1967 році було розглянуто і затверджено Українську Виховну Систему у вільному світі, основою якої вважали українську культуру. Мета цієї системи – виховання української зідентифікованої людини, активного члена української спільності, всебічно розвинутої, підготовленої до вимог життя і культурного довкілля, серед якого вона проживає .

Період перебудови суспільного життя в нашій країні створив нові можливості для розвитку передової педагогічної думки. Прогресивні українські педагоги починають повертатися до педагогічної спадщини заборонених або замовчуваних вчених минулого, вивчають її і розвивають у нових умовах. Проте справжнє відродження національної системи освіти в Україні розпочалося з кінця 80-х і початку 90-х років ХХ ст. з

прийняттям “Закону про мови в Україні”, і особливо Акту про проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Нова суспільна ситуація, величні завдання побудови незалежної держави викликали творчу активність у розробленні теоретичних засад національного виховання в тому числі у формуванні національної самосвідомості. З’явилися наукові розвідки, проекти всеукраїнських і регіональних концепцій, проводяться наукові конференції. Важливі аспекти національної освіти та формування національної самосвідомості розкривають праці таких педагогів, як О. Вишневського [25], В. Кузя [86], Ю. Руденка [86], З. Сергійчука [86], Б. Ступарика [149], Д. Тхоржевського [153] та ін.

Зокрема О. Вишневський серцевиною національного виховання визначає національну орієнтацію (національну ідею), національну свідомість, яка визначається на всіх сферах самовиховання дитини, надає їй специфічного національного забарвлення, національного змісту [23, с.42].

Він вважає, що у розвитку національної свідомості дитини і зрілої людини можна виділити ... три етапи, які накладають на цю свідомість помітний відбиток, збагачують її зміст: етап етнічного самоусвідомлення, етап національно-політичного самоусвідомлення і етап громадянсько-державного самоусвідомлення. Дослідник зазначає, що етап етнічного самоусвідомлення є першоосновою, корінням патріотизму. Етнізація дитини починається з глибокого дитинства. Саме у сім’ї, з маминої колискової, з бабусиної казки, з участі дитини у народних звичаях і обрядах, із народної пісні діти засвоюють повагу до ідеалів свого народу, шанобливе ставлення до видатних історичних і культурних діячів. Школа закріплює всі ці починання.

Почуття національної гордості та гідності формуються в умовах правдивого висвітлення історії, культури, освіти нашого народу , відкриття забутих сторінок нашої спадщини та інших надбань. Велике значення у відновленні національної гідності має розширення сфери застосування української мови як національного засобу наукового спілкування та навчання. Величезне значення має висвітлення правдивої історії, культури та освіти нашого народу, повернення до культурних надбань, відкриття невідомих сторінок нашої спадщини... [25, с.44].

Етап громадсько-державного самоусвідомлення у старшокласників проходить вже майже у зрілому віці. Передумовами успішного формування почуття причетності до свого етносу і відчуття себе часткою нації є правильне формування в учнів почуття національної свідомості.

Важливими є думки О. Вишневського щодо небезпеки трансформації у підлітковому і юнацькому віці почуття любові до нації у націоналізм в гіршому його розумінні. Він стверджує думку, що націоналіст любить свою націю, а патріот – свою Батьківщину. В умовах, коли нація виборює свою свободу і своє право бути вільною і рівноправною серед інших, націоналізм може мати категоричний і войовничий характер. Такий

націоналізм в зазначених умовах може бути виправданий. Він є формою самозахисту нації. Проте коли нація стає державною, почуває себе рівноправною, націоналізм в його гострих виявах може стати силою, що роз'єднує народи, розхитує його державність. В цих умовах людина, що любить свою націю, мусить піднятися на вищий щабель громадянськості, стати патріотом своєї Батьківщини. Тобто націоналізм повинен поєднуватися із загальнолюдськими ідеалами, із визнанням всіх прав людини та інших народів. Це підносить любов до нації на вершину патріотизму як категорії загальнолюдської. На цій вершині патріотами стають не тільки українці, але й представники інших націй, що живуть у нашій державі.

Громадсько-державний рівень становлення національної самосвідомості передбачає також турботливе ставлення до національно-культурних вартостей інших народів, прищеплення почуття національної, расової, конфесійної толерантності та терпимості.

Слушними є думки О. Вишневського про те, що дошкільний та молодший шкільний періоди – це час інтенсивної етнізації дитини, становлення її національної психології, національного способу мислення, що на середні та старші класи припадає національно-політичне самоусвідомлення підлітка, формування власної позиції в політичному житті, ставлення до політичних молодіжних організацій та партій. А соціально зрілі учні старших класів переживають процес кристалізації та шліфування громадянськості, почуття "господаря держави", господаря, що вболіває та відповідає за свої вчинки, оцінює їх через призму інтересів держави. Ці процеси продовжуються і після закінчення школи [25, с.45].

Викладене О. Вишневським розуміння поетапного становлення національної свідомості людини може бути покладене в основу організації виховного процесу в школі. Наявність цих трьох аспектів (етнічного, національно-політичного, громадянсько-державного) у світогляді людини вказує на її політичну зрілість. Погоджуємося з думкою педагога, що поняття "українець" ємне та включає в себе щонайменше три поняття: людину, що належить до свого етносу; людину, яка усвідомлює себе часткою нації і поділяє з нею її долю; громадянина своєї держави – України.

Концептуальні положення "Основ національного виховання" (за редакцією В. Кузя, Ю. Руденка, З. Сергійчука) розкривають особливості становлення української національної системи виховання та пріоритети її розвитку в нових умовах життя української спільноти, зміст, шляхи і засоби формування загальнолюдських і національних цінностей, в тому числі національної самосвідомості як важливих складових духовності народу, його самобутності та неповторності. За їх визначенням, українська національна свідомість – це "відчуття та усвідомлення гордості за приналежність до своєї нації". Вона формується успішно в тих учнів, які в сім'ї та школі користуються українською мовою, охоче вивчають історичне минуле України, її культуру. Водночас відсутність національної

самосвідомості нерідко спричиняє оманливе, ілюзорне відчуття ”другосортності”, ”другорядності” рідної мови, культури, врешті самого себе, народжує комплекс національної і громадянської неповноцінності, ущербності” [86, с.85-86].

Проблеми формування національної самосвідомості розглядалися в проектах Концепції національного виховання і Концепції національної системи виховання, які розроблялися в 1996 році.

У 90-х роках ХХ століття зроблено відчутні кроки у справі відродження традицій української національної школи та педагогіки. Багато зусиль приділено спробам створити концепції національної системи виховання, педагогіки народознавства, гуманізації освіти, концепцію формування в учнів патріотизму, свідомого громадянина, виховання національної самосвідомості. Так, у концепції гуманізації та гуманітаризації шкільної освіти, розробленій вченими С. Гончаренком та Ю. Мальованим, велика увага приділена розбудові шкільної освіти на основі відродження духовності. Це спрямовуватиме освітній процес на формування передусім духовного світу особистості, утвердження духовних цінностей у визначенні мети і змісту освіти [35].

Проблеми виховання національної самосвідомості досліджували у своїх працях М. Стельмахович, Б. Ступарик, Д. Тхоржевський, Г. Кловак, Н. Мещерякова, У. Нетаврована, Л. Паламарчук, В. Чорнобай та ін. Вони обґрунтували необхідність формування національної самосвідомості. Головна ідея їх досліджень: сучасна школа повинна формувати в учнів почуття єдності з усім народом.

Філософські, психологічні, педагогічні й методичні основи виховання національної самосвідомості в майбутніх учителів розглядаються в навчальному посібнику за редакцією Д. Тхоржевського „Теоретичні засади виховання національної самосвідомості” зокрема, запропоновано програму спецкурсу „Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність” для студентів педагогічних інститутів та училищ. Посібник містить цінний матеріал, покликаний сприяти формуванню національної самосвідомості у майбутніх вчителів [153].

Таким чином, надзвичайно важливим у вивченні національної самосвідомості є педагогічний аспект. Педагогіка розглядає проблеми національної свідомості і самосвідомості з практичної точки зору, аналізуючи форми, методи і шляхи її формування у навчально-виховному процесі.

Таким чином, у працях видатних педагогів визначені педагогічні умови формування національної самосвідомості:

− націоналізація школи, тобто наближення її до потреб та інтересів народу;

− національне виховання, яке передбачає формування національної самосвідомості підростаючого покоління;

− підготовка і виховання національно свідомих вчителів;

− спрямованість їх роботи на формування в учнів на кожному етапі навчання завершеного світосприймання;

− визначення майбутнього національного ідеалу і прагнення до його досягнення;

− знання мови, історії, мистецтва, кращих традицій і звичаїв народу;

− виховання любові до Батьківщини, почуття обов'язку перед нею, високої відповідальності;

− виховання власної людської гідності, волі, характеру, працездатності , готовності до праці не заради матеріальних інтересів і честолюбства, а найбільше для громадського добра, готовності до участі у продовженні культурно-історичних традицій свого народу.

1.3. Роль історичної науки у формуванні національної самосвідомості

З початком перебудови в колишньому СРСР і особливо після здобуття Україною незалежності різко зросла роль історії, підвищився її престиж як науки. Особливо це стосується історії України. Загальновідомо, що в переломні моменти життя народу зростає інтерес до його минулого. Історія стає своєрідним містком між минулим і майбутнім. У минулому народ не лише черпає інформацію про життя, діяльність, боротьбу всіх попередніх поколінь, але й осмислює їх соціальний досвід, отримує підтвердження існування живого зв'язку часів, шукає відповіді на питання, пов'язані з проблемами державотворення.

Давньогрецький історик Тіт Лівій писав: "У тому і є головна користь та кращий підсумок знайомства з подіями минулого, що бачиш всякого роду повчальні приклади в обрамленні величезного цілого; тут і для себе, і для держави ти знайдеш чому наслідувати, ... чого запобігати" [2, с.512].

Велику роль у формуванні суспільної свідомості відводили історичним знанням ще в часи Давньої Русі. Проблему "откуда есть пошла Русская земля..." літописці-історики ставили неспроста. Виводячи родовід слов'ян ще з часів Ноя, вони утверджували у свідомості читачів ідею значущості народу, його споконвічності, незалежності від інших народів, ідею самостійності історичного розвитку. Будучи представниками певного суспільного прошарку і синами свого часу, вони невипадково акцентували увагу на діяльності князів, прославляючи їх, приділяючи більше уваги їх перемогам над зовнішніми і внутрішніми ворогами. А якщо й описували невдачі, то знову ж таки з повчальною метою.

Свідомо чи несвідомо вони формували риси князів – провідників суспільства; виховували у читачів почуття поваги до тих князів, які сприяли розбудові, піднесенню, посиленню могутності держави і засуджували такі негативні риси, як братовбивство, користолюбство, заздрість, державну зраду тощо. Таким чином, літописці використовували історію як могутній виховний засіб для формування свідомості як всього

суспільства, так і його лідерів, ставили її на службу великій ідеї державотворення [141].

У XIV-XVI ст. українські землі підпадають під панування сусідніх держав. Найбільші її частини входять до Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Поступово вони втрачають риси державності. Але про часи, коли існувала Київська Русь, продовжують нагадувати літописи.

Найбільш відомими з них є Супрасльський (1520 р.), літопис Биховця (кінець XVI ст.), Густинський та ін.

Після утворення Речі Посполитої українські землі потрапляють під владу Польщі. Українські магнати, шляхта втратили здатність до боротьби за незалежність, козацтво було зайняте в основному боротьбою з Кримським ханством. Проте ідея української державності продовжувала існувати у хроніках-компіляціях з різних літописних джерел [86].

До цих часів відносяться і "Синопсис" Інокентія Гізеля, що був першим систематичним викладом історії України.

У часи Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького була відновлена українська держава. Події доби Хмельниччини передавали козацькі літописи: "Літопис Самовидця", літопис канцеляриста Війська Запорозького Самійла Величка "Сказание о войне казацкой с поляками...", в якій було включено багато грамот, універсалів, договорів та інших документів.

Важливе значення мали "Короткий опис Малоросії" невідомого автора , Лизогубівський літопис.

Важливими віхами розвитку історичної науки є опублікування у другій половині XVIII ст. "Короткого описання про козацький малоросійський народ..." автора Симоновського, праць В. Рубана, С. Лукомського.

Епохальне значення мала "Історія Русів", яка обстоювала право українського народу на свою власну історію, пробуджувала у читачів патріотичні почуття, гордість за своїх предків.

Великий внесок у розвиток історії зробили історики Д. Бантиш-Каменський, П. Куліш, М. Маркевич, О. Скальковський, які зосередили головну увагу на діяльності гетьманів, царів, полководців, розглядали зовнішньополітичні події.

Незважаючи на послідовну і цілеспрямовану політику царських властей, яка чинила всілякі перешкоди розвитку української науки і культури, історична наука продовжувала існувати. З середини XIX ст. вона виходить на новий рівень, розширюючи і поглиблюючи предмет свого дослідження, наближаючи свої здобутки до ширших верств суспільства.

У цей час з'являється ряд праць, присвячених вивченню окремих регіонів України. Започатковують цей період праці Закревського, присвячені історії Києва. Згодом на Україні виникають спеціальні установи – комісії та товариства, що вивчали історію краю: Тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві, яка опублікувала багатотомне

видання “Архив Юго-Западной России”, “Общество Нестора-летописца” та ін.

Для істориків значний інтерес становлять події XVI – XVIII ст., пов’язані з історією боротьби українського народу за відродження державності. Значний внесок у дослідження цього періоду зробили історики М. Максимович, М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Єфименко. Звичайно, історію України вони розглядали в контексті історії Російської імперії, не робили відповідних висновків, не намагалися підвести суспільство до певного рівня свідомості. Але обрання історії українського народу об’єктом вивчення, скрупульозність і об’єктивність процесу дослідження, тривала у часі і багата за змістом історія України неминуче повинні були сприяти початку процесу українського національного відродження, тобто процесу пробудження і формування самосвідомості народу, який проявлявся у розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, захистити мову [158, с.53], а також формування нового покоління борців за національне і соціальне визволення, якими у середині XIX ст. стали різночинці – вихідці з сімей дворянства, купців, міщан, селян [158, с.68]. Серед них помітне місце займають вчені-історики (М. Костомаров, у Кирило-Мефодіївському братстві, В. Антонович у русі “хлопоманів”, В. Антонович і М. Драгоманов у громадівському русі тощо).

Відповідно історія України поряд з українською мовою стає могутнім засобом впливу на народні маси, інструментом формування їх національної самосвідомості.

На західноукраїнських землях діячі “Руської трійці” М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький також використовують історію України для формування національної самосвідомості населення. Зокрема в альманахах “Русалка Дністрова” та інших збірках вони поміщали історичні документи, що розкривали героїчне минуле народу, в тому числі і розповіді про повстання під проводом С. Наливайка, Національно-визвольну війну українського народу проти польського поневолення під проводом Б. Хмельницького тощо. В історичних творах вони опоетизовували національних героїв, проголошували необхідність возз’єднання українських земель [148].

У другій половині XIX – початку XX ст. історична наука збагатилась працями М. Костомарова “Богдан Хмельницький”, “Руїна”, “Мазепа”, “Мазепинці” та ін., В. Антоновича “Про походження козацтва”, “Бесіди про часи козацькі на Україні”, в яких було обґрунтовано національні особливості минулого українського народу; з’явились перші книги десятитомної “Історії України-Русі” та ін. праці у М. Грушевського; Д. Яворницького – тритомна “Історія Запорозьких козаків”, а також дослідження О. Єфименко, Д. Багалія та багатьох інших.

Великим досягненням в розвитку історичної науки стало не лише дослідження певних періодів історії українського народу, а й перетворення її у навчальну дисципліну. Зокрема у 1894 р. у Львівському університеті

було відкрито кафедру історії України, яку очолив М. Грушевський. Ця кафедра відігравала величезну роль у патріотичному вихованні українського студентства.

Ще у XVIII ст. було започатковане викладання історії в школах Російської імперії. Довгий час вивчалася лише всесвітня історія. Проте царські власті з ідеологічних міркувань запроваджують вивчення вітчизняної історії. Одночасно розвивається історико-методична наука.

Вчені-історики і педагоги починають досліджувати не лише інформаційний, суто науковий аспект історії, але й педагогічний, виховний , особливо вплив вітчизняної історії на формування свідомості підростаючого покоління. Вони вважали, що навчання повинне базуватися на принципах народності, гуманістичного підходу, зв'язку навчання з життям. У самому процесі навчання історії головним має бути вивчення духовних цінностей народу. Вивчати потрібно не тільки історичні події, явища, факти, а й допомагати учням зрозуміти, як в них проявлявся дух народу.

Видатний російський історик В. Ключевський писав про роль та призначення історії: "Якщо історія здатна навчити чому-небудь, так це, перш за все, усвідомлення самих себе, ясному погляду на нинішнє життя" [69].

Лектор Полтавської і Смоленської губернських земств О. Гартвіг у своїй праці "Читання з методики історії" писав, що в школі „неминуче необхідне національне виховання. ...Це складне і важке питання вимагає ... своєчасного і сміливого розв'язання, бо народ, який не встиг своєчасно усвідомити себе, може зникнути з історичної сцени, як національне ціле" [26, с.23]. Визначаючи роль історії як науки, він писав, що головним її завданням є "вивчення росту особистості і зростання суспільності, інакше кажучи, вивчення прогресу історичного життя. Само собою зрозуміло, що в основу оцінки прогресу історичних явищ повинен бути покладений глибокий етичний принцип, тобто з'ясування того етичного ідеалу, до якого наближається як особистість, так і суспільство" [26, с.21]. Тому кожен вчитель повинен виробити сукупність етичних понять, які будуть керувати ним при пояснені історичних явищ з точки зору їх прогресивності [26, с. 21].

О. Духнович у своїй праці "Народна педагогия в пользу училищ и учителей сельских"(1857 р.), розглядаючи проблеми виховання патріотизму, який, на його думку, є серцевиною національної свідомості, приділяв велику увагу народному вихованню, яке повинна здійснювати школа з рідною мовою навчання, з вивченням історії, культури своєї Батьківщини [51, с.35].

Високо оцінював роль історії України вчений і громадський діяч Б. Грінченко. Він вважав, що підняти самосвідомість народу можна через поширення української історії та "Кобзаря" Тараса Шевченка.

На початку XX ст. видатний український педагог і учений Яків Чепіга у багатьох своїх працях, зокрема у статті "Національність і національна

школа" доводив вирішальну роль українознавчих дисциплін у національному вихованні, підкреслював, що ґрунтом національного, духовного виховання мусить бути, з одного боку сім'я, а з другого – школа . "Під національним вихованням, – писав він, – розуміємо виховання в дусі нації, в дусі мови, її переказів і вірувань, її звичаїв, її історії, культури, національної творчості, всього, що народ або нація пережили, бачили, чули , виробили, придбали найцікавішого в своїм розвитку..." [108, с,28].

Цілком зрозуміло, що історія України ще довго не могла бути предметом навчання у школі. Лише революція в Росії 1905-1907 років внаслідок послаблення імперського гніту і деякої демократизації в суспільстві після царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. на деякий час створила незначні можливості для викладання історії українського народу в деякий вищих навчальних закладах України і школах, і то завдяки ентузіазму таких видатних громадських діячів, як М. Аркас та ін.

Нові можливості для завоювання і розбудови незалежної самостійної української держави створила національно-визвольна революція 1917-1920 рр. Актуальність українознавчих дисциплін, особливо історії України , зростає ще більше. На цьому наголошують Н. Григор'єв, М. Грушевський , О. Дорошкевич, П. Клименко та ін. На думку Н. Григор'єва, вивчення рідної мови, навіть фольклору і класичних зразків рідної літератури, не може зробити достатньо міцним науковий ґрунт самоусвідомлення особистості, розвитку її духовності, без якого неможлива ефективна самореалізація людини в сучасному світі. Людина лише тоді стає активним членом суспільства, коли добре знає, хто вона й якого роду, коли справді знає свій народ, його історичну долю, його шлях в історичному житті, його природжену національну вдачу, здібності, хист, коли знає, що народ має вічно цінне і що тимчасове, поверхове; коли безпосередньо відчуває всією душею й розуміє свою органічну належність до свого народу [39, с.34].

О. Дорошкевич у статті "Огляд життя середньої школи" проводить думку: "Всі народності, що живуть серед нашого народу, повинні знати мову, літературу, географію та історію України. З цього виходить, що українознавство повинно бути обов'язковим для всіх повноправних кіл на Україні" [49, с.48].

П. Клименко у статті "Навчання історії в початковій школі" писав: "Головне завдання вивчення історії у новій школі – розуміння історії як послідовної еволюції громадського життя, що покладає в основу народної творчості. Учні мусять активно працювати над збиранням і навіть систематизуванням матеріалу з історії навколишнього життя" [65, с.55].

Проблемам розвитку української національної школи, ролі історії як важливого чинника формування національно свідомих громадян присвячені праці С. Русової. Вона вважала, що в новій українській школі учні повинні "вивчати природу рідного краю, історію та літературу рідного народу... і завжди через усе своє шкільне навчання ставитись до своїх національних обов'язків" [136, с.162].

На її думку, у програмі навчання в національній школі “перше місце належить програмам національним – мові, літературі, історії, географії свого народу, його давнім законом, його психічно-етнічним рисам” [134, с. 111].

Про величезну роль історії у вихованні почуття патріотизму, національної свідомості говорили учасники Першого Педагогічного Конгресу, який відбувся у Львові у 1935 році [119, с.101].

Умови тоталітарного режиму в період перебування України в складі СРСР не давали можливості для втілення цих ідей в життя. Проте і в ті часи окремі вчені-педагоги розглядали проблему виховання патріотизму, любові до рідного краю.

Нову систему шкільної історичної освіти розробляв В. Сухомлинський . Її серцевину становило розумове виховання школярів. У праці “Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості” основний розділ присвячений саме розумовому вихованню. Педагог вважав, що “той, хто вийшов зі стін школи, може чогось і не знати, але він повинен бути розумною людиною”. І далі: “Серцевиною розумової вихованості є світоглядність переконань, побудованих на знаннях” [1, с.2-4]. Особливе місце у розумовому вихованні займають знання з предметів гуманітарного циклу, зокрема з історії [1, с.2]. Жорсткій, вкрай заполітизованій системі історичної освіти, якій відводилася роль засобу для ідеологічної обробки населення, в тому числі підростаючого покоління, він пропонував альтернативу.

В. Сухомлинський вважав, що політичному радикалізму необхідна протидія – гуманізація історичної освіти. Якщо вчитель – справжній вихователь учнів, то він може і повинен виходити за рамки найбільш близької йому системи ідей. Але це зовсім не означає відмову від власної оцінки історичних і сучасних подій та явищ. “Я часто прагнув до того, щоб тримати клас у стані спору... В цій ситуації є за і проти. Підліток з інтересом досліджує суперечності і визнає (виробляє) свою точку зору” [1, с.2].

Проте в умовах тоталітарного режиму ідея гуманізації історичної освіти вважалася крамольною, і тому, незважаючи на певну популяризацію ідей В.Сухомлинського у пресі, визнання результативності його педагогічних експериментів далі Павлиської школи не сягнуло.

Лише з розвалом Радянського Союзу і проголошенням незалежності України були зняті всі обмеження у розвитку національної освіти.

На перший план вийшла інформаційна функція історичної науки. Саме їй були дані необмежені можливості у висвітленні раніше спеціально замовчуваних сторінок історії українського народу. Інформуючи, історія одночасно виховувала підростаюче покоління, незважаючи на такі труднощі росту, як відсутність цілісної концепції шкільної історичної освіти, методологічної основи викладання предмета в школі, брак підручників та інших навчальних посібників, дотримання рядом вчителів історичних стереотипів, породжених догматичним класовим підходом тощо.

Проголошення України незалежною суверенною державою створило всі можливості для розробки численних концепцій, покликаних стати теоретичною основою розвитку шкільної освіти. Це, зокрема, концепції національної школи, національного виховання, патріотичного виховання, громадянського виховання тощо.

Спільним для всіх цих концепцій є визначення основної мети – формування національно свідомих громадян – патріотів, майбутніх будівників Української держави. Серед чинників, покликаних реалізувати ту чи іншу концепцію, неодмінно називають історію України. На думку дослідника В. Гнатюка, зміст національного виховання учнів визначає тріада: "громадянин – патріот – гуманіст". Він вважає, що патріотизм є головним чинником національної самосвідомості молоді. Від того, наскільки вона буде пройнята патріотичним почуттям, залежить міцність Української держави. Серед характерних ознак патріота він називає пошану до історичної пам'яті, яка відображає тривалий і складний процес історії України, дає необхідну суму знань про нашу Вітчизну та її народ у певній закономірності [33, с.19].

Розробляючи концепцію національного виховання, вчений-педагог О. Вишневський приділяє велику увагу відновленню історичної пам'яті. До факторів її відновлення на його думку, належить все, що відбиває історичний шлях нашого народу, його боротьбу за волю, його злети та поневіряння. Таку інформацію у школі несуть історія, література, народна творчість, малярське мистецтво, історія культури тощо [25, с.43].

Історія України є літописом життя наших предків, їхніх ідеалів, подвигів, зразків жертовності. Історія не лише засвоюється, вона відчувається дітьми і стає частиною власного минулого [25, с.45].

Висвітлення правдивої історії, її замовчуваних сторінок, повернення до культурних надбань нашого народу – ось у чому вбачають своє першочергове завдання вчителі історії [87, с33].

На думку дослідника Л. Ломако, "важливо, щоб школярі усвідомлювали місце людини в природі і суспільстві. Адже людина може стати реальною силою розвитку і оновлення суспільства. Теперішні учні в недалекому майбутньому творитимуть громадянське суспільство. Історичне знання має сприяти їх самопізнанню і самовизначенню. Саме таке ставлення до історичного знання допомагає формувати історичну свідомість" [92, с.68].

На початку XXI століття актуальною залишилася проблема створення, утвердження національної школи, що знайшло своє відображення у Національній доктрині розвитку освіти [107, с.92]. Така школа повинна будуватися на пізнанні історії, традицій, мови, звичаїв, культури, духовно-творчого потенціалу, національних та загальнолюдських цінностей через чітку систему організації навчально-виховного процесу [33, с.7].

Прискорена інтеграція України у світове співтовариство, пошук нею власного місця в сучасному світі, наростаючі процеси інтернаціоналізації та глобалізації в основних сферах життя ставлять нові вимоги до

історичної освіти молоді.

До цього спонукають надмірний динамізм розвитку українського суспільства, що може призвести до відриву людини і народу від свого історичного коріння, втрати історичної, а в кінцевому результаті, і національної свідомості.

Завдання історичної освіти полягає у вихованні народу, формуванні людини – носія національної свідомості, вихованої на загальнолюдських цінностях. Роль історичної освіти у цьому процесі, на думку О. Удода, надзвичайно велика. Про це свідчить досвід Франції та Німеччини, Японії та США, Індонезії та Мексики, інших країн [159 с.16].

Виховання історією є важливим фактором стабільності, єдності суспільства, національної консолідації, утвердження національної державності. Шкільна історія посідає особливе місце у громадянському становленні особистості.

Серед головних завдань шкільного навчання історії дослідники визначають:

1. Розвиток історичного мислення (як основи бачення і розуміння учнем цілісного історичного процесу в усіх виявах його динамізму).

2. Виховання у школяра загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій, якостей патріота України, громадянина Європи.

3. Підготовку до активної розбудови Української держави, збереження і розвитку культури та духовності українського народу.

Останнім часом дискутується питання: чи створювати і впроваджувати у навчально-виховний процес інтегрований курс “Суспільствознавство”, в якому історія була б лише однією із складових частин, поряд із філософією, правом, елементами громадянознавства, чи залишити історію базовим навчальним предметом?

На думку більшості дослідників, історії як самостійній навчальній дисципліні альтернативи нема.

Історія більше, ніж будь-яка навчальна дисципліна, дає змогу учневі: зрозуміти і оцінити багатство та різноманітність світової історії (історичні події, постаті, які сформували сучасний світ); пізнати історичні коріння й сутність сьогодення та відрефлексувати, в якому світі бажано жити; набути навички самостійного мислення, критичного ставлення та аналізу різної (часом суперечливої) інформації; розвинути в собі інтелектуальну чесність, принциповість, самостійність суджень, толерантність, громадянську мужність; побачити себе громадянином своєї держави, Європи, всього світу тощо [61, с.9].

Історична освіта виконує функцію культурного чинника, що впливає на всі сфери життя суспільства, носія інтелектуальних, моральних, національних цінностей, забезпечуючи стійкий зв’язок минулого, сучасного та майбутнього. Вона виконує надзвичайно важливе завдання: “Сприяти формуванню компетентного і активного громадянина України, який був би здатним вільно орієнтуватися в навколишньому життєвому світі та самостійно й відповідально визначати свій життєвий шлях, і в

якого патріотизм та ґрунтовне знання історії й культури українського народу поєднувалися б із глибоким розумінням історії й культури інших народів, країн, цивілізацій, шанобливим і толерантним ставленням до них" [61, с.2].

Однією з головних цілей навчання історії є формування історичної свідомості, яка відіграє вирішальну роль у соціалізації молодого покоління , його залучення до потреб суспільства, сприяє формуванню активної життєвої позиції.

Історична свідомість – це система орієнтації у світі з точки зору історії . Вона включає в себе знання про традиції, ідеї, теорії (все те, за допомогою чого народ усвідомлює своє минуле, тобто історичну пам'ять), так і його ставлення до цього.

Історична свідомість, як частина суспільної свідомості, є системою історичних знань і методів пізнання, які стали переконаннями, настановою та інструментом мислительської і практичної діяльності особистості, спрямованих на осмислення і оцінку минулої і сучасної соціальної дійсності.

Розрізняють історичну свідомість буденну і науково-теоретичну. Ціннісне ставлення до минулого свого села, інтерес до життя предків, вшанування їх могил – це прояви елементарної буденної історичної свідомості.

Науково-теоретична історична свідомість складається з ряду компонентів: а) сукупності історичних знань і уявлень; б) засвоєння методології історичного, і взагалі соціального, пізнання; в) історичного осмислення сучасних соціальних явищ, тобто розгляду їх під історичним кутом зору і засвоєння історичних уроків; г) емоційно-ціннісного ставлення до історії своєї країни, до минулого інших народів згідно з світоглядом, соціальними ідеалами суспільства [89, с.19].

Структуру історичної свідомості становлять:

1. Знання основного змісту історичного процесу.
2. Історична самосвідомість (самовідчуття причетності до історії свого народу).
3. Ідентифікація (зокрема зі своїм поколінням).
4. Прагнення до етнічного самозбереження, утвердження етнічної цілісності.
5. Закріплення історичного позитивного досвіду в нормах поведінки, критеріях моральної самооцінки, ціннісних орієнтирів тощо [61, с.9].

Вона виражається в різних формах: національної самосвідомості, політичної, економічної, моральної, естетичної свідомості тощо. Історична свідомість пронизує всю суспільну свідомість як частина її змісту і як метод вирішення всіх її питань.

Історична свідомість є умовою становлення людини як суб'єкта історії , служить гарантією духовності кожного, його соціальних інтересів, є однією з найважливіших умов успішної організації та самореалізації особистості.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що кінцевою метою шкільної історичної освіти є формування історичної свідомості і перетворення її у самосвідомість кожного учня.

Історична самосвідомість повинна проявлятись у мислительській і практичній діях, вона творить дійсність у процесі її осмислення і перетворення [89, с.19].

Для формування історичної свідомості і самосвідомості учнів важливими є два компоненти – доступна методологія історичного пізнання та емоційно-ціннісне ставлення до минулого. На думку І. Лернера, її виховання здійснюється через систему методів і прийомів роботи вчителя і учнів, а не звичайним повідомленням фактів. Зокрема, в ході вивчення історії учням необхідно на доступному рівні оволодіти основними методами історичного пізнання.

До них належать: а) порівняльно-історичний; б) метод аналогії; в) статистичні методи – вибірковий, груповий та ін.; г) встановлення причин за наслідками; ґ) визначення цілей діючих людей і груп за їхніми діями і наслідками; д) визначення зародка за зрілими формами; е) метод зворотних умовиводів (визначення минулого за існуючими пережитками); є) узагальнення формул, тобто вивчення пам'яток звичайного і писаного права, анкет, що характеризують масовість тих чи інших явищ; ж) реконструкція цілого за частиною; з) визначення рівня духовного життя за пам'ятками духовної культури; и) лінгвістичний метод. Ці методи покликані забезпечувати як спрямованість історичного осмислення, так і способи застосування ідей [98, с.21].

Історична свідомість і самосвідомість – це не лише сприймання і способи усвідомлення минулого. Вона відноситься й до сучасності, і до майбутнього. З сьогоденням вона пов'язана тим, що в минулому шукає корені нинішнього і бачить причини майбутнього. Розуміння минулого є запорукою розуміння теперішнього і етапів, які наступлять після нього. Курс історії, якому б етапу не був присвячений, повинен бути в розумних формах звернений до сучасності. Знання історії і ставлення до минулого стають мотивацією поведінки етносу, у якого сформована історична, а отже, національна свідомість і самосвідомість, у суспільному житті.

Важливою є проблема співвідношення у вихованні національного та інтернаціонального. По-перше, Україна – поліетнічна держава. По-друге, стратегічним напрямком розвитку держави є інтегрування в Європу. Тому серед дослідників є ряд прихильників ідеї виховання підростаючого покоління виключно на загальнолюдських цінностях, в дусі інтернаціоналізму.

Саме тому зростає роль історичної освіти в суспільстві, яка спроможна вирішити цю проблему.

На думку О. Удода, національна єдність в сучасних умовах мислиться як політична єдність, а сукупність націй і народностей України – як політична нація. В цих умовах "поліетнічність – передумова діалогу культур, взаємозбагачення етносів у процесі консолідації політичної нації.

І саме історичній освіті традиційно належить провідна роль у реалізації консолідації та самоідентифікації" [160, с.17].

Дослідник виділяє дві концептуально-методологічні засади історичної освіти в Україні – націоцентричну та універсалістську. Саме їх синтез, сприйняття і засвоєння загальнолюдських норм і цінностей через призму національно зорієнтованих пріоритетів є важливою умовою формування національної самосвідомості школярів.

На думку О. Удода, національна самоідентифікація та соціокультурне самовизначення є найважливішою передумовою асиміляції загальнолюдських цінностей та інтегрування у світову культуру . І зробити це можна лише тоді, коли нація визначає своє місце в історичному часі і просторі, формує цінності та завдання розвитку своєї культури, економіки, політики, державності, свої національні інтереси – загалом усвідомлює себе як планетарне явище, як один із компонентів світової цивілізації [160, с.18].

У курсах історії України у 7–9 класах закладено великий виховний потенціал. Зокрема, знання основного змісту історичного процесу, що характеризується значним динамізмом і драматичністю, засвоєння спадщини матеріальної і духовної культури українського народу, історичне осмислення уроків минулого сприяє формуванню *раціонально-логічного компоненту* національної самосвідомості учнів; вивчення сторінок героїчної боротьби українського народу проти іноземних завойовників за незалежність і власну державу сприяє вихованню почуття патріотизму, гордості за свій народ, його видатних історичних осіб, любові до рідної землі, України є основою *емоційно-спонукального компоненту* національної самосвідомості; цілеспрямована робота вчителів історії по вихованню в учнів готовності до праці і захисту своєї країни, вироблення в них вміння використовувати набуті знання на практиці, бережливого ставлення до пам'яток матеріальної і духовної культури, здатності до самоаналізу і самооцінки сприяє формуванню *потенційно-діяльнісного компоненту* нацоінальної самосвідомості учнів.

Головним завданням національного виховання на сучасному етапі є формування громадянина України, готового до розбудови української держави. Громадянські риси особистості включають в себе національну самосвідомість, високу духовність, моральність, художньо-естетичну, правову, трудову культуру тощо, активну життєву позицію.

Отже, формуючи національну самосвідомість учнів, досягаючи високих рівнів її сформованості засобами шкільних курсів історії України, враховуючи вікові особливості учнів 7–9 класів, які є найбільш сензитивними для формування національної самосвідомості, можна ефективно виховувати громадянські риси особистості.

Виховання історією є важливим фактором стабільності, єдності суспільства, національної консолідації, утвердження національної державності.

Формування національної самосвідомості на уроках історії України здійснюється через вироблення просторових уявлень учнів, вивчення історії української державності, боротьби народу і його найкращих представників за незалежність України, ознайомлення з українською національною ідеєю і шляхами її реалізації, вивчення національної і державної символіки, опанування історії рідного краю.

Таким чином, через вивчення історії України видається можливим формувати в учнів історичну свідомість і самосвідомість, а вже через неї і національну, що сприятиме підготовці молоді до творчого сприймання і розвитку національних і світових надбань, до активної їх участі в громадському житті суспільства, у розбудові української держави.

Висновки до І розділу

1. Завдання розбудови Української держави, еволюція соціально-політичної природи українського суспільства, прискорена інтеграція України у світове співтовариство, пошук нею власного місця у сучасному світі, наростаючі процеси інтернаціоналізації та глобалізації в основних сферах життя ставлять нові вимоги до освіти, і в першу чергу шкільної.

2. Система освіти повинна спрямовувати свою діяльність на формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, зберігає і продовжує українські культурно-історичні традиції, шанобливо ставиться до рідних святинь, української мови, історії, а також до культури всіх національностей, які проживають в Україні, виявляє культуру міжетнічних і міжособистісних стосунків. Ця мета досягається через формування у підростаючого покоління національної самосвідомості .

3. Наукові поняття “національна свідомість” і “національна самосвідомість” , “формування національної самосвідомості”, які знайшли всебічне висвітлення у філософській та психолого-педагогічній думці минулого і сучасності, є важливими складовими системи ідеологічних та політичних цінностей суспільства, провідним інструментом реалізації української національної ідеї, суть якої полягає в утвердженні і розбудові Української держави.

Головну роль у формуванні національної самосвідомості покликана відігравати історія України.

4. На шкільний курс історії України, на насиченість історією всього навчального процесу лежить відповідальність за формування історичної пам’яті, що є основою історичної свідомості і однією з найважливіших складових національної самосвідомості. Головним засобом формування національної самосвідомості є національна школа, в якій ефективно здійснюється національно-виховна діяльність. Головними чинниками та умовами формування національної самосвідомості є:

− державна ідеологія, яка проявляється в українській національній ідеї ;

− згуртованість усіх громадян України навколо цієї ідеї;

− широке використання виховного потенціалу українознавчих навчальних дисциплін і, в першу чергу, історії України;

− об'єднання зусиль навчально-виховної діяльності школи з соціальними, економічними, культурними, правовими чинникам держави і суспільства;

− спільність виховної мети школи, сім'ї, позашкільних установ, громадських і політичних об'єднань, спрямованої на формування національно-свідомих, з активною життєвою позицією патріотів;

− спрямованість освітньо-виховної діяльності в майбутнє;

− особистісно зорієнтована освіта і виховання;

− знання основних показників рівнів сформованості національної свідомості і самосвідомості учнів і спрямованість навчально-виховної діяльності на досягнення високого рівня.

5. Формування національної самосвідомості на уроках Історії України необхідно здійснювати через:

а) вироблення просторових уявлень учнів про етнічну територію;

б) вивчення історії української державності, зовнішньополітичної діяльності державних утворень на території України; історії національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність, за відновлення української державності;

в) опанування історії виникнення української національної ідеї, ознайомлення зі спробами її реалізації;

г) вивчення життя і діяльності історичних діячів, в першу чергу − борців за незалежність України;

ґ) вивчення історії розвитку української культури, історії рідного краю , історії складання української національної і державної символіки.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО -ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Методика формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення історії України.

Для вирішення проблеми формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України необхідно чітко визначити шляхи і засоби досягнення цілі. На нашу думку ними є: вивчення історії української державності і формування етнічної території; історії національно-визвольної боротьби українського народу і кращих його представників за незалежність; вивчення історії малої батьківщини, української культури, національної і державної символіки; виховання любові до України, рідної землі, народу, самоповаги і поваги до інших народів; цілеспрямована діяльність вчителів історії; оволодіння учнями методикою історичного пізнання.

Проте їх особливість полягає в тому, що одні з них за своїм змістом, спрямованістю сприяють безпосередній реалізації завдання досягнення високого рівня сформованості національної самосвідомості учнів, інші – опосередковано. Одні, до яких належать вивчення історії національно-визвольної боротьби українського народу і кращих його представників за незалежність, історії малої батьківщини, української культури, національної і державної символіки, сприяють росту національної самосвідомості, своїм змістом, а для розкриття виховного, формуючого впливу інших (вивчення історії української державності, формування етнічної території) необхідна цілеспрямована робота вчителя історії, використання ним певного набору методів і прийомів навчання. Але і одні і другі шляхи, за умови цілеспрямованої організації навчально-виховного процесу на уроках історії України, приводять до необхідної мети. Це випливає і з головного напрямку процесу пізнання, метою якого є формування особистості з активною життєвою позицією:

А також з головних компонентів самосвідомості: раціонально-логічних (пізнавальних), емоційно-спонукальний (почуттєвий), потенційно -діяльнісний (поведінковий).

Високий рівень національної самосвідомості учнів буде забезпечений при наявності всіх трьох компонентів, які взаємообумовлені і взаємозв’язані між собою. На нашу думку, первинним компонентом національної самосвідомості є раціонально-логічний. Адже до глибин самосвідомості учнів можна добратися лише через знання (власне раціональний компонент). Тому знання, спрямовані за допомогою спеціальних методів і прийомів, тобто розстановка спеціальних акцентів (розгляд навчального матеріалу під заданим кутом, з’ясування причинно-

наслідкових зв'язків, формулювання відповідних висновків), неодмінно приведе до впливу на почуттєву і діяльнісну сфери свідомості особистості, до формування її завершеної самосвідомості.

Другим важливим моментом у підході до вирішення досліджуваної проблеми є підбір і використання відповідних і найбільш ефективних методів і прийомів навчання, які могли б у найповнішій мірі розкрити виховний, розвиваюче-формуючий вплив історії України. В даному разі необхідно говорити, що більш доцільне використання терміну „педагогічні технології". На думку ряду дослідників, зокрема: К. Баханова [4, с.20], В. Сизон [141, с.6] та ін., цей термін значно ширший і місткіший ніж поняття „методика", проте між ними існує прямий зв'язок і взаємозалежність. Так методика навчання – це сукупність педагогічних правил, прийомів, засобів організації освітньої діяльності. Педагогічна технологія – це цілеспрямована система, яка на думку більшості науковців і вчителів, у вигляді певних дидактичних моделей пропонує проект навчального процесу, який зумовлює зміст, методи, форми навчально-пізнавальної діяльності учнів [141, с.6].

У практичній діяльності вчителі ніколи не використовують якогось одного методу навчання, а лише їх певну, найбільш ефективну для кожного уроку сукупність. Таким чином, на нашу думку, доцільніше буде говорити про використання системи методів навчання і виховання або про технології формування національної самосвідомості учнів.

Формування поняття "українська національна ідея" на уроках історії України

Серед чинників, які покликані сприяти успішній розбудові державності, особлива роль належить українській національній ідеї, яка має бути об'єднуючою для всіх, хто проживає в Україні і таким чином може спрямувати розум, енергію, творчість, волю і почуття народу на розбудову і утвердження власної держави, яка забезпечить вільний національно-культурний розвиток всім етносам, гарантуватиме рівні права і свободи всім громадянам України, незалежно від їх національної належності.

Українська національна ідея повинна стати серцевиною національно-виховного процесу в школі. Вона має пронизувати, в першу чергу, українознавчі дисципліни. Серед них особливе місце відведено історії України, яка фактично є історією багатовікової боротьби українського народу з поневолювачами за незалежність, за відновлення державності і розбудову суверенної, самостійної, демократичної держави. Історія навчає і виховує підростаюче покоління, формує його національну самосвідомість .

Серед шкільних курсів історії України, які покликані формувати поняття "українська національна ідея" особлива роль належить курсу історії України у 9-му класі.

Перед вчителем історії постають такі завдання: впродовж вивчення даного курсу історії обґрунтувати закономірність виникнення національної

ідеї; показати процес її зародження і конкретного втілення в національно-визвольному русі українського народу; показати її роль у формуванні національної самосвідомості українського суспільства XIX – початку XX ст.; виховувати повагу до борців за визволення України від поневолювачів і відродження української державності; формувати переконання, що українська національна ідея є центральною не лише в XIX – початку XX ст ., а й у наступні періоди історії, в тому числі і після здобуття Україною незалежності; формувати особистісні риси громадянина України, серед яких найважливішими є національна самосвідомість, патріотизм, готовність до праці в ім'я України [37, с.50].

Поняття "українська національна ідея" є центральним серед понять, визначених шкільною програмою як обов'язкові для осягнення учнями 9-го класу.

Великі можливості у його формуванні закладені у шкільному підручнику Ф. Турченка і В. Морока "Історія України. Кінець XVIII – початок XX ст.". матеріал, викладений у ньому, документи, методичний апарат підібрані і скомпоновані таким чином, щоб донести до свідомості учнів національну ідею, сформувати у них розуміння того, що вона була провідною зіркою для поколінь борців за незалежність України.

Саме в цьому підручнику дано найбільш об'ємне визначення цього поняття:

"Українська національна ідея – це усвідомлення самими українцями себе, як окремого народу з власною історією, своїми політичними, економічними і культурними запитами, власним поглядом на майбутнє України [158, с.66]. Тим самим це поняття перетворюється у так зване "наскрізне", яке проходить через усі курси історії України. В той час як у попередньому підручнику В. Сарбея вживалося поняття "українське національне питання" [139, с.13]. Воно є більш конкретним, але стосується лише періоду зародження національно-визвольного руху і боротьби за визволення від колоніального поневолення, і не відповідає сучасному етапу розвитку суспільства.

Тому вчитель повинен працювати з обома поняттями, виходячи з того, що українське питання є складовою національної ідеї і відповідає періоду XIX – початку XX ст.

Перша тема курсу історії України в 9-му класі "Українські землі в другій половині XVIII ст. Ліквідація Російською імперією української державності" знайомить учнів з розвитком українських земель у складі Речі Посполитої і Російської імперії. Центральною проблемою є поділи Речі Посполитої сусідніми державами, в результаті яких українські землі були в черговий раз переділені і опинилися в складі Австрійської та Російської імперій. Учитель використовує словесний, реконструктивний, проблемний методи навчання, працює над виробленням необхідних умінь і навичок.

Розповідаючи про територіальні надбання Російської імперії, вчитель повинен підвести учнів до розуміння того, що внаслідок об'єднання

більшості українських земель, поліпшилися можливості для збереження і розвитку українського народу як окремої етнічної спільноти.

Особливо важливе значення має робота вчителя над поняттями "державність", "ознаки держави", "автономний устрій" при вивчені питання про ліквідацію решток автономного устрою Гетьманщини. Учні повинні зробити висновок, що це було результатом цілеспрямованої антиукраїнської політики російського царизму з часів укладення "Березневих статей" 1654 року і запам'ятати основні ознаки держави, щоб при вивченні історії національно-визвольного руху добре розуміти його стратегічні завдання.

При розгляді теми "Культура України в другій половині XVIII ст.", а також при вивченні історії розвитку культури в наступні періоди вчитель повинен акцентувати увагу учнів на особливостях її розвитку, виділяючи негативні фактори перебування українських земель у складі двох імперій

У темі "Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст." центральним є урок "Початок національного відродження наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.", на якому вчитель вперше знайомить учнів з поняттям "українська національна ідея". Використовує прийоми словесно-друкованого методу.

Під час бесіди, в ході якої актуалізується раніше набуті знання учнів про становище, в якому опинилося населення українських земель, вчитель підводить учнів до розуміння причин зародження національно-визвольного руху, пояснює, що це був один із напрямків суспільно-політичного руху. Зазначає, що національно-визвольний рух кожного народу неможливий без духовної основи, якою є національна ідея. Пропонує учням знайти у підручнику Ф. Турченка і В. Морока її визначення [158, с.66]. Коментуючи його положення, вчитель звертає увагу учнів на його позачасовість і актуальність у наші дні.

Одним із основних понять, над якими повинен працювати вчитель протягом вивчення курсу історії є "рушійні сили національно-визвольного руху".

Він повинен пояснити, що на початку XIX ст. національна ідея була справою одинаків, освічених представників козацької старшини, які розробили історико-культурне обґрунтування національної ідеї. Під час вивчення теми уроку "Український національний рух наприкінці 40-х років XIX століття. Кирило-Мефодіївське братство", вчитель звертає увагу учнів на те, що "з початку 40-х років XIX ст. місце козацької еліти займають різночинці – вихідці з сімей дворянства, купців, міщан, селян" [158, с.66]. Розглядаючи питання про значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства для українського національного руху, вчитель акцентує увагу на положеннях:

1) це була перша спроба української різночинної інтелігенції вдатися до політичної боротьби;

2) кирило-мефодіївці, збагатили українську національну ідею політико -державницькою перспективою і надали їй історичного оптимізму.

Розглядаючи історію розвитку західноукраїнських земель наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., вчитель повинен звернути увагу учнів на те, що спочатку носієм української національної ідеї було греко-католицьке духовенство.

На матеріалах уроку "Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під час революції 1848-1849 років у Австрійській імперії" показує зростання самосвідомості українства, значне збільшення чисельності учасників руху, створення політичного органу – Головної Руської Ради і спроби домогтися деяких рис державності. Пояснює, що однією з головних причин невдачі у цій боротьбі була відсутність єдності між представниками різних національних груп західноукраїнського населення. Учитель акцентує увагу учнів на тому, що це одна з головних причин невдач національно-визвольного змагання у XIX – початку XX ст. і що питання єдності українського народу залишається актуальним і після здобуття Україною незалежності.

Характеризуючи національно-визвольний рух на західноукраїнських землях в 70–90-х роках, вчитель повинен показати його поступову еволюцію від культурно-освітнього етапу до політичного, що проявилося у діяльності радикалів, створенні політичних партій, розширенні соціальної бази руху.

В ході узагальнюючої бесіди на уроці "Суспільно-політичний розвиток у 60-ті – першій половині 70-х років XIX ст.", вчитель актуалізує знання учнями основних положень української національної ідеї, ознак державності, основних течій у суспільно-політичному русі, етапів національно-визвольної боротьби, їх учасників.

У темі "Культура України в другій половині XIX ст." особливу увагу слід приділити історії народження національного гімну "Ще не вмерла Україна", у якому фактично знайшла відображення українська національна ідея.

Розглядаючи тему "Наддніпрянська Україна на початку XX ст.", слід приділити увагу створенню політичних партій. Аналізуючи їх програми, вчитель повинен підвести учнів до висновків, що відбувся перехід до політичного етапу національно-визвольної боротьби в Наддніпрянщині, завершився перехід українських патріотів до широкої агітаційно-пропагандистської роботи в усіх верствах суспільства, сформувалися дві течії визвольного руху – автономістська і самостійницька, представники якої, очолювані М. Міхновським, висували вимогу повної самостійності майбутньої держави українців.

Спроби досягти поступок з боку царизму в сфері культурно-національної автономії були зроблені в роки російської революції 1905–1907 років. Учитель повинен допомогти учням зрозуміти взаємозв'язок української національної ідеї та українського питання, простежити спроби вирішити це питання українськими парламентськими громадами в російських Державних Думах, показати, що напередодні світової війни учасники національно-визвольного руху Наддніпрянщини і

Західної України почали узгоджувати плани національної боротьби і вирішили використати війну для здобуття Україною незалежності, хоча при цьому мали місце розбіжності серед учасників руху щодо того, кого підтримували в майбутній війні – Росію чи Австро-Угорщину. Учитель пропонує учням прокоментувати висновок у підручнику Ф. Турченка і В. Морока, що у головному учасники руху були єдині. Їх об'єднувало одне спільне рішуче прагнення досягти в найближчий час омріяної мети – здобути Соборну Українську державу [158, с.409].

Підводячи підсумки вивчення курсу історії України в 9-му класі вчитель в ході бесіди повинен ще раз звернути увагу учнів, що центральною лінією розвитку українського суспільства в кінці XVIII – початку XIX ст. була національна ідея, показати поступову еволюцію національно-визвольного руху, підкреслити роль національної еліти, яка своєю подвижницькою діяльністю намагалась донести до свідомості українців національну ідею. Допомогти учням зрозуміти необхідність єдності всього українського народу для втілення в життя цієї ідеї, підкреслити, що ідея єдності не перестала бути актуальною і після здобуття Україною незалежності в 1991 році.

Вивчення історії української культури

Здобуття Україною незалежності, розбудова самостійної держави ставить великі вимоги до зростання самосвідомості нації. Одним з напрямків її формування є вивчення історії розвитку культури. Знання цієї історії дає змогу оцінити досягнення національної культури у порівнянні з надбаннями інших народів світу. В шкільних курсах історії вивчається історія розвитку як української, так і світової культур. Національна культура є складовою частиною світової. Світова культура, як відомо, є синтезом кращих зразків національних культур різних народів, що стали загальнолюдськими надбаннями [162, с.15].

Українська національна культура є синтезом цінностей, створених різними соціальними групами і класами українського суспільства. Особливість національної культури полягає в тому, що вона характеризує інтегральні моменти національного життя, які складають основу нації і забезпечують подальший національно-культурний процес. До них відноситься мова, звичаї, традиції нашого народу, релігія, художня культура, національний характер, національна самосвідомість, почуття національної гідності [168, с.17].

Культура українського народу розвивалася не ізольовано від культур інших народів, а перебувала, закономірно, в контексті світового культурного процесу. Українці віками творили власну самобутню культуру, успадковуючи культурні цінності своїх предків, переймаючи і творчо осмислюючи надбання інших народів. Цим самим вони розвивали не лише національну культуру, але й зробили вагомий внесок у скарбницю світової.

Вивчення і ґрунтовне знання культури українського народу – одна з найважливіших складових формування наукового світогляду учнів,

високого рівня культури особистості, виховання високих моральних якостей громадянина України, поваги і любові до своєї Батьківщини, готовність до захисту і примноження її матеріальних і духовних цінностей [162, с.12].

Вивчення історії української культури починається із осягнення її витоків. Не знайомлячи учнів з поняттям "культурогенезис", вчитель вже під час вивчення теми "Стародавня історія України" знайомить їх з початками духовного життя первісних людей, які проживали на українських землях. Використовує наочний, реконструктивний, словесний методи навчання.

Учитель може намалювати крейдою на дошці або виготовити таблицю із зображенням орнаментів на виробах із бивнів мамонтів.

Слід пояснити, що геометричний орнамент більше відомий як грецький меандр. Але він має українське походження. Дуже давно цей узор використовували трипільці, потім давні слов'яни, і нарешті він перейшов у спадок українцям і втілився у вишиванках, різьбарстві, килимарстві, писанкарстві.

Учитель наводить факти високого рівня первісного мистецтва: картина безіменного художника на бивні мамонта знайдено на місці Кирилівської стоянки; зображення першої географічної карти на уламках бивня з межиріцького поселення; набір музичних інструментів з мізинської стоянки, кістяні флейти зі стоянки Молодове.

Учитель робить висновок, що культура найдавніших людей на території України передавалася з покоління в покоління і стала основою сучасної української культури.

На уроці: "Найдавніші землероби та скотарі на території України" вчитель відзначає особливе місце трипільської культури в історії України, її внесок у розвиток матеріальної культури і процес культурогенезу українського народу.

Учитель коротко розповідає про особливості уявлень і вірувань трипільців. Відзначає високий рівень духовної культури. Розповідає про значну роль жерців – духовної верстви трипільців, високий рівень знань з математики, астрономії, біології, роль святилищ-обсерваторій, створення першої у світі звуко-буквенної писемності, яка згодом повернулася до слов'ян у вигляді кириличного письма. Характеризуючи мистецтво трипільців, відзначає його високий рівень розвитку, пояснює призначення орнаментування жител, посуду, призначення антропо- і зооморфної пластики, підкреслює, що трипільські орнаменти знайшли втілення у килимарстві, писанкарстві, вишиванці, різьбі по дереву у східних слов'ян і українців.

Учитель наголошує, що трипільська культура посідає особливе місце в історії України, оскільки відіграла важливу роль у процесі культурогенезу українського народу.

На уроці "Давні слов'яни" вчитель ознайомлює учнів з проблемою походження слов'ян, їх розселенням на території України, заняттями,

суспільним і духовним життям антів, підкреслює думку, що вони були прямими предками українців.

Вірування слов'ян учені називають язичництвом. Слов'яни обожнювали Сонце, Місяць, вогонь, різні явища природи, річки, озера, ліси. Поступово в них склався пантеон богів.

Учитель записує його на дошці і коротко їх характеризує. Він знайомить учнів зі слов'янським календарем, пояснює роль жерців, які були одночасно носіями релігійних уявлень слов'ян і володіли астрономічними, медичними, математичними знаннями. Пропонує розглянути зображення реконструйованого у с. Ставчани Хмельницької області капища – місця вшанування богів і жертвоприношень (с.80 підручника Р. Ляха). Розповідає про культ предків і поховальний обряд у слов'ян. Характеризує прикладне мистецтво, жанровими стилями якого були "звіриний" та "геометричний".

Підводячи підсумки вивчення теми "Стародавня історія України" учитель наголошує, що Україна – одна з найбільших країн Європи, яка має багатовікову і славну історію, але довгий час український народ був позбавлений права на неї. Лише після здобуття незалежності історія України наповнилася новим змістом. Насамперед завдяки зусиллям археологів значно розсунуто її хронологічні рамки. Учені довели, що найдавнішу історію України слід починати з часу появи перших людей на землях 800-700 тис. років тому. Також простежені витоки української культури. Встановлено, що вони датуються ще верхнім палеолітом (пам'ятки мізинської та межиріцької культур).

Комплексні дослідження трипільської культури переконливо показали , що трипільці в культурному плані є нашими предками. Вони залишили наступним поколінням розвинуті землеробство, скотарство, житлобудування, декорування будинків і посуду. Естафету трипільців прийняли слов'яни.

Завдяки самовідданій праці вчених різних галузей у цілому реконструйовано процес формування українського народу, проходження його державності.

Під час вивчення теми "Виникнення та розквіт Київської Русі" вчитель приділяє значну увагу вивченню діяльності князів, спрямованої на розвиток духовної культури.

На уроках, присвячених вивченню культури Київської Русі, вчитель закладає основи знань учнів про формування українського народу і його ознаки – мову, територію, психологію, духовне життя, побут; підкреслює, що корені українського етносу сягають ще часів верхнього палеоліту, а початки його формування припадають на час існування Київської Русі.

Учитель ознайомлює учнів з основними досягненнями матеріальної та духовної культури, показує її високий рівень, підкреслює, що багато пам'яток культури належить до скарбниці не лише вітчизняної, але й світової культури. Розглядаючи питання про розвиток усної народної творчості, писемності, літератури, архітектури і живопису, вчитель звертає

увагу учнів на ті пам’ятки давньоруської культури, на який згодом формувалася українська культура.

Виникнення писемності у східних слов’ян створило умови для розвитку писемної культури.

Учитель нагадує, що перша звуко-буквенна писемність була ще за часів трипільської культури, пізніше її запозичили фінікійці, а від них – греки. Пізніше, у додержавний період, східні слов’яни використовували письмо, відоме під назвою “черти і різи”.

Учитель розповідає, що писемність була поширена серед різних верств населення, і пропонує відшукати відповідні історичні факти в тексті §§ 28-29 підручника Р. Ляха.

Учитель зазначає, що центрами переписування й переказу іноземних книжок слов’янською мовою були княжі двори, церкви, монастирі, серед яких найбільшим культурним центром став Києво-Печерський монастир.

Учитель коротко характеризує такий вид літератури, як літописи, пояснює їх велике значення як історичного джерела, пропонує розглянути ілюстрації §§ 28-29 (с. 222-229) підручника Р. Ляха або мал. 28 посібника Т . Ладиченко, знайти у поясненнях до ілюстрацій інформацію про літописи і літописання.

Однією з головних ідей, яку вчитель повинен проводити – це ідея спадкоємності культури. Учні повинні зрозуміти, що покоління за поколінням, як естафету передавали, здобутки матеріальної і духовної культури, збагачуючи її на кожному етапі своїми набутками, підсилюючи її взаємовпливами з культурами інших народів, з якими взаємодіяли. Учитель повинен виховувати в учнів почуття гордості за досягнення наших предків у цій сфері життя.

На уроці “Культурне й церковне життя в другій половині XIV – першій половині XVII ст.” вчитель пояснює, що культура розвивається не сама по собі, а у зв’язку з усім життям суспільства. Він ознайомлює учнів з головними ознаками українського етносу, підкреслює значення мови, яка поряд із релігією була і залишається духовною опорою нації, показує, що й у складних умовах роз’єднаності від сусідніх держав український народ все ж досяг значних висот у розвитку матеріальної і духовної культури, наголошує на спадкоємності культурних традицій і показує, що в цей час закладається ґрунт для входження української культури у загальноєвропейський контекст.

Зокрема вчитель пояснює, що однією з головних ознак народу є його мова і розповідає, що у XIII-XIV ст. сталася староукраїнська мова, яка в Литовській державі стала мовою державного діловодства, судочинства, дипломатичного і приватного листування, підкреслює, що в XIV ст. українська мова стала престижною.

Учитель звертає увагу на положення, що українська мова поряд із православною релігією залишалася духовною опорою нації.

Розповідаючи про розвиток усної народної творчості, вчитель відзначає зародження епічної поезії українського народу – історичних

пісень і дум, які виконувалися кобзарями. Підкреслює, що в основі створення цих творів була давньоруська традиція оспівування боротьби з ворогами.

Розповідаючи про розвиток освіти, зазначає, що письменні люди були серед багатих і бідних верств населення. показує внесок вихідців з України (на прикладі Юрія Дрогобича (Котермака) у розвиток західноєвропейської науки.

Учитель розповідає про літературу, яка в ті часи в основному була церковною, характеризує найголовніші з них; важливим досягненням у культурному і освітньому розвитку України було видання в 1491 р. у Кракові богослужбових книг церковнослов'янською мовою друкарем Швайпольтом Фіолем.

Учитель розповідає про розвиток живопису, декоративно-ужиткового мистецтва, характеризує пам'ятки культури, вказані в посібнику, підкреслює, що в побуті збереглися риси, які свідчили про продовження традицій Київської Русі.

На уроці "Культура України в другій половині XVI – першій половині XVIII ст." вчитель повинен пояснити учням, що кінець XVI – перша половина XVIII ст. були часом національно-культурного відродження народу, повинен вчити учнів визначити причинно-наслідкові зв'язки цього культурного процесу: показати, що культура тісно пов'язана з життям народу і є його фактичним відображенням, підкреслити значення мови в житті народу, ознайомити учнів з розвитком шкільної освіти; відзначити внесок вчених вихідців з українських земель у розвиток світової культури; ознайомити учнів з основними досягненнями матеріальної і духовної культури українського народу, на конкретних прикладах навчального матеріалу розкривати характерні риси українського народу через аналіз його духовної культури; виховувати почуття патріотизму, гордості за досягнення свого народу в галузі культури.

Учитель пояснює, що культура народу тісно пов'язана з його життям. Усі події, явища пронизують усі сфери культури: усну народну творчість, освіту, літературу, образотворче мистецтво, книгодрукування тощо.

Учитель підкреслює, що XVI-XVII ст. мова поряд із православною церквою залишалась духовною опорою нації, тому її розвиткові приділялось дуже багато уваги. Розповідає про роль вчених-філологів архієпископа Арсенія, Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Памви Беринди, які розробили граматику української мови, склали перші тлумачні словники, сприяли наближенню церковнослов'янської мови до народної української мови.

Повідомляє, що найкращим зразком української мови того часу стало "Пересопницьке євангеліє", перекладене з болгарської мови Михайлом Василовичем. Цінність цієї пам'ятки полягає також і в оформленні (мініатюри, заставки, кінцівки, ініціали), що утверджувало стиль українського ренесансу.

Учитель розповідає і про інші факти використання української мови в офіційних документах того часу (Литовські статути 1529, 1566, 1588 років, листування тощо).

Учитель наводить свідчення архідиякона П. Алепського, який зі своїм батьком, антіохійським патріархом Макарієм побував у 1564 році на Україні, про високу освіченість серед широких мас України і пропонує учням прокоментувати їх.

Він розповідає про значення поширення в ті часи початкових шкіл грамоти при церквах і монастирях, пропонує розглянути ілюстрацію "Школа в Україні".

Учитель говорить, що найздібніші міщани і шляхтичі в ті часи могли здобути освіту в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії. Учитель називає прізвища видатних вчених – вихідців з українських земель. Відзначає роль окремих меценатів-магнатів і шляхтичів у розвитку освіти і пропонує учням виконати завдання 1-2 теми 2 посібника І. Коляди. Розповідає про діяльність першої вищої школи – Острозької слов'яно-греко-латинської академії і її викладачів.

Під час вивчення теми „Культура України другої половини XVII – першої половини XVIII ст." вчитель продовжує знайомити учнів з розвитком української культури. Він повинен показати учням, що в нелегких умовах того часу український народ все ж зумів досягти значних висот у розвитку духовної та матеріальної культури; через аналіз її творів розкривати риси народу; підкреслити, що народ був справжнім творцем культури тощо.

Учитель характеризує особливості розвитку літератури, поширення різних жанрів: проповідницької, публіцистичної, релігійної, історичної прози на вітчизняну тематику, духовної або любовної лірики. Називає найвизначніших представників українського народу того часу. Так же коротко характеризує розвиток народної творчості. Підкреслює, що народна творчість мала значний вплив на розвиток літератури, особливо тогочасної поезії.

Учитель робить висновок, що українська культура у XVIII ст. в цілому характеризувалась гуманізмом, демократичністю і досягла високого рівня розвитку, розвивалась у тісному взаємовпливі з культурами інших народів.

В курсі історії України у 9 класі зростає кількість уроків, присвячених вивченню культури. Це пояснюється тим, що даний курс охоплює більшу кількість періодів розвитку суспільства. Крім того, зростає інтенсивність, насиченість суспільного життя. В цей період розпочинається національне відродження, складовою частиною якого є культурне відродження. Помітно зростає роль літераторів, інших представників інтелігенції, які стають громадськими, політичними діячами, які своєю творчістю і діяльністю справляють відчутний вплив на духовний розвиток суспільства, сприяють формуванню національної самосвідомості населення. Тому питання культури, духовності, фактично, є наскрізними у курсі історії України у 9 класі.

Так на уроці “Початок національного відродження наприкінці XVIII – початку XIX ст.”, характеризуючи рушійні сили суспільно-політичного руху України, вчитель пояснює, що нащадки козацької старшини поступово відходять від політичної діяльності, але зберігають своє лідерство у сфері інтелектуальній. Їхні історичні, літературно-художні, публіцистичні твори справляли великий вплив на тогочасне населення України.

Учитель показує роль праці “Історія русів”, яку історик О. Оглоблин назвав “Декларацією прав української нації... вічною книгою України” [157 , с.53]. Пояснює вплив творчості І. Котляревського і, в першу чергу, його “Енеїди” на перетворення розмовної української мови в літературну.

На уроці “Український національний рух наприкінці 40-х років XIX ст . Кирило-Мефодіївське братство” вчитель пояснює, що з початком 40-х років XIX ст. місце лідера суспільно-політичного руху України зайняли різночинці – вихідці з сімей дворянства, купців, міщан, селян. Серед них виділяються представники культури: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко.

Вивчаючи тему уроку “Українське національне відродження наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.” вчитель підкреслює роль інтелігенції, в першу чергу греко-католицьких священиків, які очолили національне відродження на західноукраїнських землях. Через розвиток освіти, вдосконалення української мови і впровадження її у навчальний процес, видавничу діяльність вони намагалися будити національну свідомість населення краю. Діяльність діячів “Руської трійці” – була культурно-освітньою.

Під час вивчення теми “Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.” вчитель пояснює учням, що антиукраїнська політика Російської та Австрійської імперії негативно позначилася на культурному розвитку України, що в цих важких умовах поступ у культурі продовжувався, ознайомлює з найголовнішими досягненнями у розвитку освіти, науки, підкреслює, що найголовнішим досягненням української літератури, яка засвідчила початок українського національного відродження; наголошує, що культура досягла значних успіхів завдяки зв’язку українських митців з народом.

Учитель вчить учнів працювати з різними джерелами інформації, складати порівняльну характеристику розвитку культури різних регіонів України, визначати їх специфіку та найхарактерніші риси.

Крім традиційних методів вивчення питань теми, вчитель може провести урок у вигляді усного журналу на сторінках якого поміщаються повідомлення учнів, які виступають у ролі театральних і музичних криків, мистецтвознавця-спеціаліста в галузі архітектури і скульптури, власника художнього салону тощо. Інші учні класу можуть написати відгуки рецензії на виступи своїх однокласників.

Учитель повинен підвести учнів до висновку, що у складних умовах бездержавності український народ не лише зберіг свою культуру, а й

добився її сходження на новий рівень.

Діячі української культури, і в першу чергу літератори, були лідерами не лише у культурному відродженні, але й суспільно-політичному русі другої половини XIX ст. Учитель підкреслює роль письменників, науковців у громадському русі 60-70 років XIX ст. Пропонує учням знайти докази цього положення у відповідних параграфах підручника. Діячі науки і культури були рушійною силою і в суспільно-політичному русі західноєвропейських землях. Учитель акцентує учнів на діяльності народовців. Учні повинні обґрунтувати положення, що різноманітна патріотична й просвітницька діяльність народовців сприяла вихованню національно-свідомих українців.

Учитель звертає увагу учнів, що лідерами радикального руху в Галичині, засновниками перших політичних партій були діячі культури М. Павлик, І. Франко та інші. Їх діяльність як у сфері культурній так і суспільно-політичній сприяли піднесенню національно-визвольного руху на новий, вищий рівень, коли було поставлено завдання боротьби за політичну незалежність України.

На уроках теми “Культура України в другій половині XIX ст.” вчитель повинен допомогти учням зрозуміти причини піднесення у розвитку науки , освіти і культури; показати, що перебування у складі Росії позначилося для України освітнім регресом; охарактеризувати розвиток освіти, науки і культури в Наддніпрянській Україні і Західноукраїнських землях; показати , що австрійський уряд створив більш сприятливі умови для розвитку початкової освіти і зокрема викладання української мови в школах краю; охарактеризувати розвиток науки, підкреслити, що попри всі труднощі, українські вчені зробили значний внесок як у розвиток вітчизняної, так і світової культури, а митці створили найнеперевершені твори, які збагатили українську культуру і сприяли формуванню української нації, підвищенню їх національної самосвідомості.

Крім традиційних форм і методів вивчення питань теми, вчитель може запропонувати учням підготувати сценку “Зустріч на святі “Просвіти” у Львові. У зустрічі беруть участь селяни з Наддніпрянщини і Галичини, земський вчитель, викладач класичної гімназії, студент Львівського університету, представник міністерства освіти Австро-Угорщини та Росії. Учні, відповідно до своїх ролей, наперед готують виступи, характеризуючи розвиток науки і освіти в обох частинах України.

Під час вивчення історії розвитку української літератури, театру, музики, монументального та образотворчого мистецтва, можна провести урок у вигляді гри “Пишемо газету “Культура України в другій половині XIX ст.”. Учитель повинен заздалегідь поділити клас на групи журналістів-спеціалістів з різних галузей культури. Одні учні готують матеріал до передової статті “Умови розвитку культури”, інші – готують статті з використанням матеріалу параграфів підручника і документів до них, підбирають ілюстрації. Відбір статей для газети здійснюється на конкурсній основі. Кращі статті приймаються до друку.

На уроках “Культура України на початку ХХ ст.”, вчитель повинен показати, що попри всі складнощі суспільного буття на початку ХХ ст. українська культура зробила значний крок уперед; пояснити учням проблеми розвитку освіти; показати досягнення науки, внесок видатних вчених у світову культуру; ознайомити з головними досягненнями літератури, архітектури, музики, театру, образотворчого мистецтва. Таким чином, вивчаючи історію розвитку культури, вчитель повинен показати вплив на формування самосвідомості українського народу; здійснюючи вплив на раціональну, почуттєву сферу свідомості учнів, формувати у них готовність берегти і примножувати її досягнення.

Вивчення історії української національної і державної символіки

На формування національної самосвідомості учнів великий вплив справляє вивчення історії походження, складання і використання національної символіки у національно-визвольній боротьбі народу.

Конституція України, Закони України, що стосуються державних символів, встановлюють один із головних обов’язків громадян – шанувати державні символи. Це шанування повинно здійснюватись відомо, як вияв поваги громадян до своєї держави, як прояв патріотичних почуттів, як свідоме розуміння своєї приналежності до держави, а не як обов’язок, що випливає лише з категоричних нормативно-правових приписів.

Ці почуття не виникають самі по собі, а цілеспрямовано виховуються, формуються у сім’ї, школі, засобами масової інформації, культури, різними громадськими інституціями.

Велика роль у вихованні поваги до державної символіки належить школі. Національна доктрина розвитку освіти в ХХІ ст. ставить перед школою завдання виховання шанобливого ставлення до національних святинь, до яких належать і національні символи [84 , с.181].

Серед навчальних предметів, які покликані втілювати в життя це важливе завдання, особливе місце належить історії України. Саме на її уроках учні отримують інформацію про зародження символіки, складання системи спочатку родових символів, поступове їх перетворення у символи народні, національні, а в процесі боротьби за українську державність і її здобуття – у державні.

Таким чином учні прослідковують тривалий шлях, який пройшли сучасні державні символи, переконуються у тому, що вони не є випадковими, уособлюють собою наш народ, відображають його багатовікову історію, є вистражданими у боротьбі за власну державу, а тому гідні поваги і шанобливого ставлення до них.

Значення національної і державної символіки зростає в сучасних умовах.

На початку ХХІ століття однією із тенденцій розвитку світу є тенденція до глобалізації суспільного розвитку. „...Глобалізація – це загострення конкуренції між державами і націями, набуття цією конкуренцією всепланетарного характеру...”. В цих умовах “... нація повинна бути згуртована, об’єднана... Роздрібнена нація не зможе

усвідомлювати і відстоювати свій національний інтерес, не зможе його гідно представити в конкуренції з іншим державами, отже, не зможе забезпечити свій добробут" [84, с.7-8].

В цих умовах національні і державні символи дають можливість самоідентифікації, самозбереження нації, є одним із засобів її об'єднання, згуртування.

З національною символікою, історією її виникнення і використання учні знайомляться ще в початковій школі. В курсі історії України 5 класі вони отримують цілісне уявлення про національну символіку і перетворення її в державну.

Більш поглиблене вивчення української символіки здійснюється на уроках історії України у 7-11 класах.

Учитель може використати широкий спектр методів і прийомів навчання, які дадуть можливість впливати на розумову, почуттєву і поведінкову сфери свідомості учнів.

Зокрема, досить ефективним буде наочний метод. На уроках „Найдавніші землероби та скотарі на території України", „Історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави", „Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі", „Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.", „Утворення української козацької держави – Гетьманщини", учитель повинен продемонструвати учням зображення знака трисутності (більше знаного як „тризуб"), яке зустрічається за трипільському посуді, знака Рюриковичів, сучасного малого герба України, козацьких клейнодів, герба Війська Запорозького, Державної печатки часів Гетьманщини 1918 р.

Використовуючи засоби словесного методу навчання, такі як розповідь, бесіда, аналітичний опис тощо, учитель знайомить учнів з історією національного і державного символу – герба. Зокрема, пояснює, що це знак трисутності, який своєю лаконічною формою уособлював світорозуміння наших предків: є світ матеріальний (речовий), є світ духовний. І третя сутність – це закони Да-Бгу (Бога, даючого буття), за якими діють ці два світи.

Учитель показує на ілюстраціях зображення цього знака за часів правління київських князів і пояснює, що тризуб був затверджений як герб Української Народної Республіки у 1917 році. Тому цілком закономірно, що він став малим гербом сучасної української держави.

Учитель пояснює смисл синьо-жовтих барв українського прапора. Підводить підсумок, що наша національна символіка відображає як історичні традиції, так і вірування та духовний стан українського народу.

Під час вивчення теми "Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст. Відродження української держави" вчитель звертає увагу учнів на факт використання козацьких клейнодів під час битв і походів. В ході бесіди з учнями з'ясовує значення їх використання.

На уроці “Утворення української козацької держави - Гетьманщини” вчитель ознайомлює учнів з ознаками цієї держави, звертає увагу на утворення її символів. Зокрема пояснює, що державною емблемою України був герб Війська Запорозького – козак з шаблею при боці і мушкетом на лівому плечі. Зауважує, що це зображення згодом було використано у Державній печатці часів Гетьманщини 1918 р. Зображення козака з мушкетом передбачено як один з головних елементів Великого герба сучасної держави.

Учитель пояснює, що немає точних даних щодо прапора козацької держави. В історичних джерелах зустрічаються суперечливі свідчення щодо кольорів. Серед інших зустрічаються і традиційні національні барви – синій і жовтий. Проте державний прапор в ті часи ще не утвердився.

Учитель звертає увагу на наявність і використання прапорів окремих військових підрозділів і міст.

На протязі другої половини XVII – у XVIII ст. “Козак із самопалом” серед інших символів гетьманщини був однією з вищих відзнак козацької державності. Учитель може навести цитату із рапорту лубенського полковника Кулябки гетьманові Розумовському. Йдеться там про те, що сотенні корогви полку мали бути виконані, “... положив герб з одної сторони національній...” [29, с.53]. До рапорту було додано малюнок “Національного герба” – “Козака з мушкетом”. У ході бесіди учні роблять висновок, що “Козак” набув значення етнічного символу України. Він перестав використовуватися після скасування гетьманської влади у 1764 році і був замінений гербом для “Малоросійської колегії”, де переважала великоруська символіка.

У 9 класі на уроках історії України учитель використовує реконструктивні, усні, словесно-друковані, наочні методи навчання, формує мовні, навчально-інформаційні уміння і навички.

На уроці присвяченому вивченню подій революції 1848-1849 рр. в Австрійській імперії вчитель розповідає про утворення 2 травня 1848 р. у Львові Головної руської ради. У ході пояснення він звертає увагу на її діяльність. Зокрема, вона пропагувала ідею національного відродження і особливу символіку. Радою було затверджено герб – символ галицьких князів (золотий лев на синьому полі) і синьо-жовтий прапор. Учитель пояснює, що барви прапора, піднятого у червні 1848 р. на Львівській ратуші, відповідали геральдичним приписам – жовтий – колір лева і синій (блакитний) – колір гербового щита. Учитель підкреслює, що з того часу цей прапор досить широко вживався в межах спочатку Галичини, а потім і Наддніпрянської України як символ національно-визвольного руху. Не випадково саме жовто-синій і синьо-жовтий прапори стали державними символами в роки національно-визвольної революції 1917-1920 рр. і згодом незалежної України.

На уроці “Культура України в другій половині XIX ст.” вчитель продовжує знайомити учнів з народженням і поширенням національних символів, зокрема зі створенням національного гімну “Ще не вмерла

Україна”. Він використовує усні, словесно-друковані, реконструктивні методи навчання.

Зокрема пропонує пригадати, які національні символи учням відомі, яке їх призначення, яке значення вони мали для українського народу, які з цих символів стали державними у сучасній Україні.

Учитель пропонує учням послухати запис гімну, розповідає про історію написання його слів і створення музики. Він підкреслює, що факт написання слів поетом з Наддніпрянщини П. Чубинським і створення музики західноукраїнським композитором М. Вербицьким є досить показовим і свідчить про єдність українського народу, його прагнень, устремлінь і волі у боротьбі за власну державу.

Таким чином, використовуючи матеріал історії зародження національної і державної символіки, застосовуючи різноманітні методи і прийоми навчання, вчитель здійснює вплив на емоційну, розумову сфери особистості учнів, сприяє більш ефективному вихованню їх національної самосвідомості.

Вивчення історії рідного краю

Важливим чинником формування національної самосвідомості учнів є вивчення історії рідного краю, яка найтісніше пов’язана з історією всієї країни, є її найважливішою складовою. Саме з історії рідного краю починаються високі поняття “Батьківщини”, “патріотизм” тощо. Рідний край – це “мала Батьківщина”, яка уособлює певну територію, з якої кожна людина починає свідоме життя і формує власний світогляд.

Історичне краєзнавство завжди відігравало надзвичайно важливу роль у формуванні національної самосвідомості. Саме завдяки йому у складних умовах залежності від інших держав, нав’язування імперської свідомості, зберігалися основи для майбутнього національно-культурного відродження, національної ідентифікації, формування історичного і державного мислення. Конкретні дати, події, явища, люди, з яких, власне, складається історія рідного краю завжди були об’єктом вивчення, завжди впливали на мислення людей, особливо тоді, коли до них можна було “доторкнутися”, коли в них можна було пересвідчитися [83, с.12].

Факти та події історії краю можуть підтвердити або спростувати наслідки історичних досліджень, узагальнень.

Головне завдання вивчення історії рідного краю – формувати історичне мислення, логіку історичного пізнання та розуміння історичного процесу на конкретних прикладах регіональної, близької учням, історії.

Важливу роль історичного краєзнавства у формуванні історичної пам’яті, яка зберігає джерела історичного процесу і відтворює історичний досвід суспільства. До історичної пам’яті належать генетична пам’ять поколінь і кожної людини, зокрема, зосереджені в архівах, музеях, бібліотеках та інших державних та приватних зібраннях, історичні матеріали, документи, а також історичні пам’ятки архітектури, мистецтва тощо [83, с.13].

У процесі вивчення історії краю найбільш ґрунтовно розкриваються поняття історичної пам'яті, свідомості, мислення та досвіду, які необхідно формувати саме у молоді.

На глибоке вивчення історії рідного краю націлюють Національна доктрина розвитку освіти у XXI ст., Концепція шкільної історичної освіти.

Шкільна програма історії України передбачає уроки вивчення історії краю. Вони проводяться після вивчення кожного періоду розвитку суспільства: від найдавніших часів і до сьогодення [157, с.92]. Таким чином вчитель має змогу, опираючись на попередні знання учнів, здобуті під час вивчення теми або розділу, узагальнити їх, конкретизувати, розширити, зробити доступнішими, наповнити знайомими учням географічними назвами, людьми під час вивчення відповідного періоду історії рідного краю. Завдяки цьому знанню посилюється ефективність навчальних, розвиваючих і виховних цілей уроку.

Сучасні методисти пропонують два основних види занять: урок, присвячений вивченню історії краю, та урок з елементами краєзнавства, де місцевий матеріал подається у вигляді окремих питань, фактів, фрагментів. Їхній розгляд проводиться на будь-якому з його етапів [157, с.92]. Залежно від співвідношення основного і місцевого матеріалів, вчитель може використати такі елементи краєзнавства на уроках історії України: краєзнавчий вступ до уроку або одного з питань, що розглядаються на ньому; краєзнавча конкретизація основних проблем заняття; краєзнавче доповнення до опорного матеріалу; краєзнавчий матеріал як основа вивчення теми уроку або окремих його питань [157, с.92-93]. Ефект від проведення таких уроків набагато вищий. В такому випадку, передбачені програмою в кінці кожної теми, розділу уроки по вивченню історії рідного краю можуть бути повторювально-узагальнюючими, на яких вчитель може застосувати різноманітні форми навчання, залучати додаткову інформацію, яку не зміг використати на основних уроках теми за браком часу.

Уроки з історії рідного краю можна проводити і в класі, і в місцевому краєзнавчому музеї, якщо він є. В другому випадку багатство речових пам'яток, письмових джерел дозволить створити якнайповніший образ про життя і боротьбу далеких предків, тим більше, що матеріал періоду, що вивчається, буде пов'язаний з попереднім і наступним періодами історії краю.

Слід враховувати також, що в учнів 7-9 класів переважає образно-емоційне сприймання, тому вивчення теми повинно супроводжуватися використанням максимально можливої кількості різних видів наочності.

Після відвідання музею вчитель може запропонувати учням розповісти у формі оповідання про мандрівку у далеке минуле краю. Основу сучасних вимог до уроків з історії краю становлять: різноманітність форм і методів з акцентом на самостійний шлях здобуття знань; групове навчання і диференційований підхід; оптимальність вибору типу уроку відповідно до обсягу, змісту краєзнавчого матеріалу [157, с.95].

Зокрема на уроці “Наш край в давнину” вчитель закладає основи для вивчення історії рідного краю; ознайомлює їх з основними подіями найдавнішої історії; показує нерозривність історії рідного краю з історією країни. Він може застосовувати словесний метод, засобами якого можуть бути розповідь, бесіда, а прийом – аналітичний опис.

З’ясовує, що учням відомо про свій край, рельєф місцевості, використовує знання, які вони отримали під час вивчення курсу “Рідний край” (5 клас).

На уроці слід закріпити поняття “джерела історичних знань”, “археологічна культура” тощо. Називаючи ту чи іншу археологічну культуру, яка відкрита і досліджена в їхньому краї, вчитель може застосовувати наочний, реконструктивний методи навчання, запропонувати учням пригадати, що вони знають про цю культуру за такою схемою:

Розповідаючи про періоди історії рідного краю, вчитель має можливість ще раз узагальнити знання учнів про основні характерні риси періодів найдавнішої історії України.

На уроці “Наш край в IX – XIV ст.” вчитель пропонує учням визначити по настінній карті, який союз східнослов’янських племен проживав на їх території, в межах якого князівства були розташовані їхні землі.

Учитель пропонує згадати основні етапи розвитку Київської держави і допомагає учням співвіднести історію всієї держави з історією краю за планом:

1. Політична історія.
2. Розвиток господарства.
3. Розвиток культури.
4. Розпад Київської держави і подальша доля краю.

Так само можна побудувати урок, присвячений історії краю у XIV – XV ст.

У курсі історії України у 8 класі передбачено два уроки з історії рідного краю, які охоплюють періоди, відповідно: другу половину XVI – XVII ст. і першу половину XVIII ст.

Оскільки курс охоплює найбільш динамічний і драматичний період у розвитку країни, то необхідно включати краєзнавчий матеріал в теми тих чи інших уроків з метою кращого розуміння загальних закономірностей в розвитку країни, вироблення в учнів вміння співвідносити події, явища, процеси рідного краю з історичним розвитком всієї країни.

На цих уроках вчитель може залучати учні до роботи з окремими письмовими джерелами, вчити їх робити короткі повідомлення і виступати з ними перед однокласниками.

Актуальним і високоефективним є проведення уроків в місцевому краєзнавчому музеї.

Важливо з’ясувати участь населення краю у боротьбі з поневолювачами, у подіях Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького, роль у розвитку господарства і культури України.

У курсі історії України в 9 класі шкільною програмою передбачено три урок з історії рідного краю. Крім образно-емоційного сприймання, учні здатні до

абстрагування, до самостійної роботи з навчальним матеріалом. Тому вчитель може ширше використовувати різні види бесіди з елементами лабораторно-практичної роботи з документами, краєзнавчими матеріалами. Учні можуть складати текстові таблиці, або коментувати їх, готувати реферати, а за наявності достатнього матеріалу брати участь у конференціях.

Цікаві методичні поради щодо проведення уроків з історії рідного краю подані у підручнику з історії України в 9 класі Ф. Турченка і В. Морока. Вони передбачають різні види роботи вчителя і учня.

Не менш важливими можуть бути активні ігрові форми навчання, зокрема історичні вікторини, брейн-ринги, які доцільно проводити з метою узагальнення повторення і систематизації набутих знань [156, с.98].

Таким чином, вивчення історії рідного краю буде сприяти вихованню патріотизму, поваги до предків, які жили, працювали, боролися в минулому, які гідні поваги і наслідування.

Почуття любові до "малої Батьківщини" неодмінно будуть стосуватися і великої Батьківщини – України, будуть важливим чинником формування активної життєвої позиції підростаючого покоління.

Вивчення питання національно-визвольної боротьби українського народу

Поняття "національно-визвольна боротьба" з'являється в шкільній програмі вперше в курсі історії України у 8 класі. Саме в цей період, що вивчає даний курс, закладаються основи української нації. Учні вперше ознайомлюються з поняттям "нація", її характеристиками. Дізнаються, що головною особливістю її формування була відсутність сприятливих умов для цього процесу. Україна була розчленована і захоплена сусідніми державами, втратила державність. Народ зазнавав соціально-економічного, політичного, релігійного, культурного гніту. Завойовники проводили жорстоку і послідовну антиукраїнську політику. Українському народові довелося вести довготривалу боротьбу проти своїх поневолювачів. Вона була впертою, в певні періоди кровопролитною, з окремими досягненнями і невдачами, набирала різних масштабів і форм (повстання, війни, суспільно-політичні, громадські рухи, діяльність окремих, найбільш свідомих представників народу тощо). Вона сприяла консолідації українського народу. У боротьбі зростала національна самосвідомість народу, гартувався дух, воля, формувався його характер.

Вивчення історії національно-визвольної боротьби українського народу має велике виховне значення: дає учням необхідну інформацію про становище народу в минулому; пояснює причини цієї боротьби; переконує в її справедливому характері; показує, що це був єдино правильний шлях розвитку народу; викликає повагу до борців за волю; формує активну життєву позицію, зокрема, готовність у випадку необхідності стати на захист Вітчизни.

Вивчення даного питання є одним із потужних чинників формування національної самосвідомості учнів.

Учитель використовує наочний, словесно-друкований, реконструктивний, частково-пошуковий методи навчання і методичні прийоми, в тому числі словесні, письмово-графічні та інші. Типи уроку також підбирає залежно від змісту навчального матеріалу і завдань.

На уроках історії вчитель велику увагу приділяє методиці формування в учнів розуміння причинно-наслідкових зв'язків, роботі над поняттями і термінами. Їх знання і розуміння сприятиме виробленню в учнів необхідних почуттів, оціночних суджень і розуміння своєї причетності до історії українського народу.

На перших уроках теми "Українські землі під владою Речі Посполитої. Наростання національно-визвольної боротьби українського народу" вчитель характеризує соціально-економічне, політичне становище українських земель після утворення Речі Посполитої і підводить учнів до розуміння неминучості боротьби

народу проти поневолювачів. Учні починають відслідковувати процес боротьби українського народу проти турецько-татарських набігів та польського поневолення.

На уроках “Перші козацькі повстання 90-х років XVI ст.” та „Козацько-селянські рухи 20-30-х років XVII ст.” вчитель пояснює учням поняття “визвольна боротьба”, “селянсько-козацькі повстання”, “національно-визвольна боротьба”. Учні повинні зрозуміти, що козацько-селянські повстання були наслідком посилення соціально-економічного, національного і релігійного гніту шляхетської Польщі.

У результаті спільної роботи, використовуючи наочність (матеріали таблиці №18 із комплекту таблиць з історії України), у ході евристичної бесіди учні підтверджують фактами прагнення українського народу до державної незалежності.

Центральною у курсі історії України у 8 класі є тема “Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст. Відродження української держави”.

На уроці “Передумови і початок Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування” вчитель повинен показати передумови та розкрити причини війни, висвітлити її характер, завдання і зміст, визначити роль Б. Хмельницького у розгортанні боротьби, показати хід війни у 1648 р., підкреслити значення перших перемог під Жовтими Водами і Корсунем; виховувати в учнів почуття патріотизму, гордості за свій народ, який у найважчі часи здатен був боротися зі своїми поневолювачами, захищати рідну землю і творити державу.

Учитель може використати декілька методів і прийомів вивчення питання про причини Національно-визвольної війни.

Варіант 1. Він пропонує учням прочитати §15 підручника Г. Швидько і самостійно записати у зошити причини, рушійні сили і характер війни.

Варіант 2. Пропонує учням прочитати уривок з літопису Самовидця [61, с.39] скарги козацьких послів, відправлених Б. Хмельницьким на сейм у Варшаву, фрагмент промови волинського шляхтича Лаврентія Деревинського на Варшавському сеймі у 1620 р., фрагмент універсалу Б. Хмельницького [68, с.20]; самостійно сформулювати причини Національно-визвольної війни. Може також використати нетрадиційні способи вивчення матеріалу.

Якщо вчитель заздалегідь розробив сценарій уроку-мітингу, можна запропонувати учням послухати виступи селянина, козака, православного шляхтича, Богдана Хмельницького і на основі цих виступів сформулювати причини, завдання і характер визвольної війни.

На уроці або вдома учні можуть заповнювати таблицю “Основні події Національно-визвольної війни”.

Дата	Назва битви	Її результати	Наслідки і значення

Письмово-графічний методичний прийом сприятиме більш ефективному засвоєнню необхідного матеріалу і справить суттєвіший вплив на формування свідомості учнів.

На наступних уроках, вивчаючи перебіг війни, учні або по розповіді вчителя, або самостійно продовжують заповнювати таблицю. Учитель під час розповідей про хід воєнних дій може використовувати ілюстрації підручників, посібників, уривки з художньо-історичної літератури, документальні матеріали. Учні можуть готувати повідомлення про окремі епізоди війни.

Дуже важливим для розуміння учнями перспектив національно – визвольної боротьби народу є урок „Українсько – московський договір 1654 р. Продовження війни в 1654 – 1657 рр.” Завдання вчителя – допомогти учням зрозуміти важливий крок Б. Хмельницького – укладення договору з Московською державою, як спробу знайти

сильного покровителя в боротьбі за визволення.

На початку уроку вчитель пропонує учням проблемне завдання – довести, що Переяславський акт не був „примхою волі гетьмана" чи „незаконно народженим дитям купки старшин", як про це твердять деякі дослідники [37, с.49].

Після вивчення перебігу й умов українсько – московського договору, учитель пояснює, що ці умови були досить вигідними для України і її залежність від Москви була номінальною.

Учитель ознайомлює учнів з оцінками істориків цього кроку Б. Хмельницького і пропонує висловити свою думку з приводу того, що могло очікувати Україну в майбутньому після укладення угоди.

Під час закріплення вивченого матеріалу вчитель пропонує учням відповісти на питання:

1. Як поставились до Переяславської ради і угоди з Московією різні суспільні верстви та українська церква?
2. Які наслідки для України мали „Березневі статті"?
3. Чому в 1656 р. погіршились відносини між Б. Хмельницьким і московським урядом?
4. Як ви розцінюєте політику московського царя?

На уроках тем „Українські землі в другій половині Поділ Гетьманщини та боротьба за незалежність" і „Українські землі наприкінці XVII – першій половині XVIII ст." вчитель продовжує знайомити учнів з становищем України, її наступним перерозподілом між Московією, Річчю Посполитою та Османською імперією і намаганням патріотично налаштованою козацької старшини та окремих гетьманів зберегти державність України, стабілізувати її становище на рівні українсько – московської угоди 1654р. Учитель повертається до поняття „національно – визвольна боротьба" на уроках, де висвітлюється боротьба С. Палія за відродження козацького устрою на Правобережній Україні, повстання гетьмана І. Мазепи.

Учні повинні чітко розуміти цілі боротьби С. Палія та І. Мазепи, спрямовані на визволення України з-під влади іноземних держав, вміти визначати причини невдач на цьому шляху і бачити найголовнішу з них – відсутність єдності серед козацько-старшинської верхівки українського суспільства.

Розглядаючи на останніх уроках курсу історії України у 8 класі і уроках першої теми „Українські землі в другій половині XVIII ст. Ліквідація Російською імперію української державності" курсу історії України у 9 класі, вчитель повинен акцентувати увагу учнів на тому, що посилення колоніальної політики Російської імперії значно погіршило становище України, а ліквідація державності фактично перекреслила попередні завоювання національно – визвольної боротьби.

Таким чином, за допомогою системи методів і прийомів навчання можна через раціонально-логічну сферу свідомості учнів виробити у них необхідні почуття патріотизму, несприйняття агресії, почуття поваги до борців за незалежність України, готовність до її захисту.

Вивчення життя і діяльності історичних осіб

Величезне виховне значення для формування національної самосвідомості учнів має вивчення життя і діяльності видатних історичних діячів. Жодне історичне дослідження не може обходитися без вивчення історичних осіб, аналізу їх діяльності та оцінки їх результатів. На думку дослідника О. Фідрі, „роль і місце історичної особи в історичному процесі... є важливим методологічним питанням історичної науки. Закономірність і випадковість, причинність історичної події або явища, рушійні сили історичного розвитку, вплив особи на історичний процес і його межі й, насамкінець, сенс історії – ось далеко не повний перелік питань, пов'язаних з цією проблемою" [167, с.26-27; 68, с.26-28].

Шкільна історична освіта передбачає вивчення історичних осіб. Це сприяє „залюдненню" історії, робить її цікавішою, змістовнішою, повчальною, оскільки життєписи видатних діячів містить надзвичайно цінний матеріал для роздумів на світоглядні і морально-етичні теми. Через їх біографію фактично пропонується певна модель поведінки у суспільстві. Видатні історичні діячі часто служать взірцем для учнів. У тому їх величезне значення.

Практика показує, що школярі виявляють величезний інтерес до видатних історичних осіб. Їм важливо знати: яким він був, як жив, чим захоплювався, що ненавидів, як склалось його особисте життя, як він поводив себе у надзвичайно складних ситуаціях особистого життя, життя країни? Тим самим учні з'ясовують для себе: яким бути, як треба жити, щоб залишити у житті свій слід?

Це співпадає з завданням шкільної освіти, інтересами держави. Адже дуже важливо, щоб ще з шкільних років в учнів були вироблені громадянська позиція, сформовано світогляд майбутнього будівничого української держави. Альберт Ейнштейн писав: „...моральні якості видатних людей мають можливо, більше значення для даного покоління і всього ходу історії, ніж чисто інтелектуальні досягнення. Останні залежать від величі характеру значно більшою мірою, ніж прийнято вважати".

Біографічним матеріалом про видатних історичних діячів можна і слід виховувати в учнів волелюбність і громадську активність, сумлінне ставлення до праці і порядність, чесність і правдивість.

Вивчення діяльності історичних осіб повинно бути засобом для розвитку учнів, формування в них історичного мислення та свідомості. Дидактична мета цього процесу полягає не в тому, щоб передати учням всю інформацію про історичну особу, а в тому, щоб навчити їх умінню аналізувати і оцінювати історичних осіб [167, с.29].

Шкільні програми передбачають кілька сотень прізвищ персоналій і вчитель повинен визначити, які з них вибрати для більш детального вивчення. Очевидно, це перш за все найвидатніші особистості, які справили визначальний вплив на розвиток суспільства.

На думку О. Фідрі, „вибираючи персоналії, слід включати осіб різних ідеологічних та політичних уподобань, представників різних прошарків суспільства, осіб, котрі сприяли становленню демократичних цінностей, розбудові громадянського суспільства і створення міжнародного правового захисту людини та національних меншин" [167, с.29].

Для здійснення завдання сформувати в учнів національну свідомість і самосвідомість, доцільно вибирати „переважно політичних діячів, державних лідерів, національних героїв, ...включаючи діячів регіонального рівня" [167,с.25].

В ряді праць з методики викладання історії були розроблені принципи, форми та прийоми вивчення життя та діяльності історичних осіб.

Насамперед, це характеристика діячам за допомогою різних пам'яток-алгоритмів, використання схем-портретів тощо.

Учні ознайомлюються з найголовнішими історичними персоналіями ще в 5 класі під час вивчення пропедевтичного курсу історії України. У підручнику В. Власова і О. Данилевської подано цілий ряд історичних осіб в науковій і оповідній частинах тексту, введено окремі біографічні довідки, вміщено портретні зображення. В методичному апараті підручника передбачені питання і завдання, які покликані виробляти вміння аналізувати діяльність тих чи інших діячів і давати їм оцінку. В наступних курсах історії України коло видатних історичних діячів розширюється, вдосконалюються форми, методи і прийоми вивчення їх життя і діяльності.

У курсі історії України, в 7 класі програмою передбачено вивчення 24 персоналій. Починається їх вивчення у темі „Виникнення та розквіт Київської Русі". На уроці „Східнослов'янські племена-предки українців – напередодні утворення держави" вивчається образ князя.

Персоналії князів династії Рюриковичів розкриваються через вивчення їх життя і діяльності. На уроках, які містять матеріал про київських князів, вчитель виробляє в учнів вміння характеризувати історичних діячів, розкривати їх значення і місце в історичному процесі; вчить готувати і виступати з короткими повідомленнями про них. За розповіддю вчителя чи за матеріалами підручника Р. Ляха і Н. Темірової „Історія України з найдавніших часів до XV століття" учні вчаться заповнювати текстову таблицю „Видатні князі Київської Русі". Під час пояснення матеріалу, вчитель акцентує увагу учнів на державницькій, реформаторській діяльності князів, їх зусиллях, спрямованих на захист держави.

На уроці „Київська держава за князювання Ольги і Святослава", вчитель, на прикладі вивчення діяльності князя Святослава, показує процес отримання інформації про видатного діяча. Учні в основному вже мають навички роботи з історичною картою , тому можна запропонувати їм розглянути історичну карту, а при наявності – й картосхему, а потім сказати, яку інформацію вони отримали.

Одночасно вчитель виробляє в учнів навички читання карт. Він пояснює, що це перший рівень заглиблення у навчальний матеріал.

Після цього вчитель пропонує прочитати §18 (2) підручника Р. Ляха або §4, 5 уроку 5 посібника Т. Ладиченко. Зауважує, що це другий рівень заглиблення у навчальний матеріал і запитує: „Що нового ви дізналися про князя і про його походи?".

Учитель зачитує документ про похід Святослава на греків, або спеціально дібрані фрагменти з „Повісті минулих літ", або документи до §18 підручника Р. Ляха і пояснює , що опрацювання документальних матеріалів – це третій рівень заглиблення в матеріал . Учні повинні відповісти на запитання: „Як літописець характеризує князя Святослава? ".

Нарешті вчитель пропонує розглянути портретне зображення князя, пояснюючи, що ілюстрації також несуть певну інформацію. Учні відповідають на запитання: „Які риси характеру князя відобразив художник – ілюстратор?".

Учитель підводить підсумок процесу вивчення життя і діяльності князя Святослава:

1. Які джерела було використано для вивчення діяльності князя Святослава?
2. Які головні риси характеру князя відображено у цих джерелах?

Учитель може пропонувати учням скласти учням короткий історичний твір: „Святослав – завойовник", або від імені літописця написати „Слово – похвалу князю Володимиру", скласти історичний портрет князя Ярослава Мудрого.

Одним із видів домашнього завдання вчитель може запропонувати порівняти діяльність князів Святослава, Володимира, Ярослава.

На уроці „Володимир Мономах", після вивчення життя і діяльності князя, вчитель пропонує відповісти на такі питання :

1. Як особистість князя Володимира Мономаха вплинула на становище Київської Держави ?
2. Чим пояснити зростання міжнародних позицій і авторитету держави ?
3. Як ви оцінюєте діяльність князя ?

Вивчаючи історію утворення Галицько-Волинської держави, вчитель акцентує увагу учнів на діяльності князів Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславовича.

Учитель зупиняється на діяльності галицького князя Ярослава Осмомисла. Він зачитує характеристику, дану цьому князю автором „Слова о полку Ігоревім", і пояснює, що вже в ті часи князівство було сильним, могутнім і впливовим на міжнародній арені, підкреслює роль Галицької землі у міжнародних торгових відносинах.

Учитель пропонує учням прочитати §32 підручника Р. Ляха, розглянути ілюстрацію, прочитати текст до неї й спробувати дати характеристику князю Роману, виконати завдання 3 теми 8 посібника І. Коляди.

Учитель пояснює учням що особливість політичного життя Галицького князівства – великий вплив на. управління князівством свавільних, багатих, могутніх бояр. Запитує: „До яких наслідків могла призвести така політика бояр?”

Учитель розповідає про нещадну боротьбу князя Романа проти боярської опозиції, об’єднання Галицького і Волинського князівств в одну державу, поширення його влади на інші українські землі.

На домашнє завдання вчитель пропонує скласти історичний портрет Романа Мстиславича.

На уроці „Галицько-Волинська держава за князя Данила Галицького та його наступники” вчитель повинен висвітлити життя і діяльність видатного політичного діяча, полководця, дипломата і князя, а з 1253 року – короля, Данила Романовича Галицького, який у тяжкій боротьбі з боярською опозицією, численними зовнішніми ворогами зумів утвердити свою владу в Галицькій державі, підкреслити, що він досягнув цього завдяки своїм особистим якостям і опорі на народні маси; створити в уявленні учнів образ цього непересічного керівника держави; працювати на уроці з поняттями „феодальні усобиці”, „держава”; виробляти в учнів вміння працювати з історичною картою картосхемами, складати хронологічні і текстові таблиці; виховувати повагу до діячів минулого.

Учитель коротко характеризує внутрішню політику князя, підкреслює, що він спирався на підтримку селян і міщан. Робить висновки, що діяльність в інтересах народу і єдність з народом – ось головна запорука успіху будь-якого керівника держави .

Учитель коротко ознайомлює учнів із системою успадкування влади після смерті Данила Галицького. Князь Лев Данилович не лише зберіг батькові володіння й значно розширив їх, приєднавши до своїх земель Люблінську землю у Польщі і частину Закарпаття. Учитель зачитуючи книги А. Лотоцького „Княжа слава” слова князя, які характеризують його внутрішньополітичну діяльність: „Найважливіше, щоб хлібороб міг спокійно й безпечно орати поле, а в містах розвивався промисел і торгівля. Так і робив...”.

Учитель наводить докази цілеспрямованої діяльності князя Лева щодо втілення цього завдання як усередині своєї держави, так і в міжнародних відносинах. Так же коротко характеризує діяльність князів Юрія І Львовича, Андрія, Лева ІІ, Юрія ІІ (Болеслава).

Учитель розповідає матеріал сам і пропонує виконати завдання 8 теми 8 посібника І.Коляди.

Запитує: „До яких наслідків міг привести занепад Галицько-Волинської держави?” .

На уроці „Початок литовського та польського володарювання на українських землях” вчитель організовує висвітлення життя та діяльності боярина Дмитра Дедька, який впродовж дев’яти років організовував оборону галицьких земель. Використовує словесно-друкований, реконструктивний, аналітичний методи навчання.

Учитель звертає увагу на підступність сусідніх держав (Польщі і Угорщини), їх намагання будь – якою ціною заволодіти Галицькою землею та її багатствами. Він підкреслює волелюбність населення Галичини і роль боярина Д. Дедька. Зачитує учням фрагмент з оповідання І. Филипчака „Дмитро Дедько” і пропонує прокоментувати слова боярина: „...нині Бог дав нам перемогу. Але надслухайте, браття, днями і ночами. Стережіть своїх границь, стережіть своїх прав! єднайтесь!.. В єдності сила, в єдності перемога!..”. Зачитує фрагмент з оповідання А. Лотоцького „Тоді як галич на Галич налітала” і пропонує відповісти на питання:

1. Яка була основна умова процвітання держави?
2. Чому поляки змогли захопити галицькі землі? Яка роль у цьому руських бояр?

3. Чи справдилось пророкування Д. Дедька?
4. Які проблеми, наведені у запропонованих фрагментах, актуальні і сьогодні?
5. Чим Вас приваблює образ боярина?

На уроці „Українські землі під владою Литви та Польщі наприкінці XIV – в першій половині XVI століття", вчитель розповідає про спробу М. Глинського відвоювати незалежність Українських земель. Пропонує учням прочитати §37 (8) підручника Р. Ляха і Н. Темірової і дати оцінку діяльності М. Глинського. Може дати на домашнє завдання скласти оповідання„ М. Глинський – борець за релігійні та політичні права українців" .

Курс історії України у 8 класі відображає надзвичайно драматичний період в житті країни – боротьбу проти іноземних загарбників, за відродження держави. Цей період породив масовий героїзм народу, висунув з його рядів найславетніших представників – борців за волю України. В першу чергу – це козацькі гетьмани, полковники, керівники національно – визвольних змагань.

На уроці „Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі" вчитель ознайомлює учнів з причинами виникнення козацтва, розповідає про їх життя, діяльність та побут; на прикладі характеристики першого козацького гетьмана Дмитра Вишневецького вчить учнів давати розгорнуту характеристику історичних діячів, визначати їх роль і місце в історичному процесі; виховувати почуття патріотизму і готовності захищати свою землю.

Учитель пропонує учням „Пам'ятку вивчення діяльності історичного діяча":

1. В яку епоху жив діяч? Які цілі, завдання стояли перед суспільством?
2. Як історичний діяч розумів інтереси українського народу?
3. Що можна дізнатися про нього з його портретного зображення?
4. Які особисті якості властиві історичному діячеві? Чи підходили вони для вирішення поставлених цілей?
5. Які засоби він використовував для досягнення цілей? Дайте їм оцінку.
6. Які результати його діяльності? Дайте їм оцінку.

На основі тексту пункту 6 §3 підручника Г. Швидько, портретного зображення гетьмана Д. Байди-Вишневецького, тексту думи про козака Байду вчитель пропонує учням дати розгорнуту характеристику постаті гетьмана.

На уроках, присвячених вивченню національно-визвольних змагань 90-х XVI ст. і 20-30 років XVII ст., вчитель розкриває перед учнями ряд образів ватажків селянсько-козацьких повстань. Окрім навчальної мети – вчити учнів давати характеристики видатним історичним діячам, він акцентує увагу учнів на їх ролі у національно-визвольній боротьбі українського народу проти польських поневолювачів і на цій основі виховує в учнів повагу до борців за незалежність України і почуття опору до насильства.

Великі виховні можливості має постать гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Розповідаючи учням про боротьбу козаків з нападами ординців, морські походи козаків, вчитель підкреслює роль гетьмана П. Сагайдачного в обороні рідної землі. Для цього використовує методику вивчення особистостей шляхом поступового накопичення знань. Серед методичних прийомів можуть бути такі: складання таблиць, підготовка повідомлення, аналізу різних історичних джерел.

Центральною постаттю у курсі історії України у 8 класі є Б. Хмельницький – видатний український державний, політичний і військовий діяч. Учитель застосовує пояснювально-ілюстративний, аналітичний, проблемний методи навчання, нетрадиційні типи уроків.

На уроці „Передумови і початок Національної визвольної війни українського народу проти польського панування" вчитель висвітлює роль Б. Хмельницького у розгортанні Національно-визвольної війни та вирішенні завдань, що стояли перед

українським суспільством у середині XVII ст.

Один з учнів розповідає біографію Богдана Хмельницького. Учитель пропонує розглянути портрет гетьмана.

Він розповідає про обставини, які спонукали Б. Хмельницького стати на шлях відкритої боротьби проти польської шляхти і магнатів, про підготовку до повстання, перші дипломатичні кроки гетьмана. Використовує фрагменти оповідання А. Кащенка „Богдан Хмельницький".

Запитує учнів:

1. Як ви вважаєте, чому Богдан Хмельницький звернувся за допомогою до лютого ворога українського народу кримського хана Іслам-Гірея?

2. Які риси політичного діяча він проявив на самому початку визвольної боротьби ?

Учитель ставить проблемне завдання: На початку війни гетьман видав універсали, в яких, розповідаючи про кривди, завдані князями, дуками, шляхтою, обіцяв викоренити навіть згадку про феодальні порядки на Україні і зробити все населення вільним. Як це сприяло наростанню та успіхам повстання? Чи міг до кінця виконати свої обіцянки гетьман? Чому?

Учитель пропонує відповісти на ці питання в кінці уроку.

На домашнє завдання вчитель може запропонувати учням підготувати повідомлення про сподвижників Б. Хмельницького: М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая, Морозенка тощо.

Розглядаючи хід воєнних дій вчитель звертає увагу на роль, гетьмана його полковників у перемогах над ворогом, розбудові Української держави.

Програма передбачає вивчення питання „Б. Хмельницький – людина, державник, політичний, військовий діяч".

Учитель може організувати і провести урок – конференцію за запитаннями:

1. Дитячі роки Б. Хмельницького, становлення особистості.
2. Б. Хмельницький – талановитий полководець.
3. Гетьман Хмельницький – видатний державний діяч, творець Української козацької держави.
4. Дипломатична діяльність гетьмана.
5. Б. Хмельницький в оцінках українських і зарубіжних істориків.
6. Увіковічення пам'яті Б. Хмельницького.

На уроці „України в роки правління гетьмана Івана Виговського" вчитель допомагає зрозуміти роль гетьмана в розбудові держави, визначити сильні і слабкі сторони в діяльності І. Виговського; пояснює причини невдачі планів гетьмана; виробляє вміння давати характеристику історичним діячам; виховує почуття поваги до них.

Характеризуючи діяльність гетьмана під час укладання Гадяцької угоди, війни з Московською державою і громадянської війни, вчитель пропонує учням дати оцінку діяльності гетьмана; визначити, які риси характеру він проявив і які слід було проявити для досягнення успіху.

Розглядаючи діяльність наступних гетьманів України (Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького), показує наскільки держава залежить від того, яким є її керівник.

Учитель розповідає про загострення протиріч серед козацької старшини і розгортання громадянської війни між прихильниками Ю. Хмельницького і наказного гетьмана Лівобережної України Якима Сомка, яка призвела до фактичного поділу України на Правобережну і Лівобережну, що боролись між собою: одна на стороні Москви, друга – на стороні Польщі. Ю. Хмельницький зазнав поразки і постригся в ченці.

Учитель характеризує правління гетьмана Правобережної України П. Тетері і боротьбу за владу на Лівобережжі, обрання на „чорній раді" у Ніжині гетьманом І. Брюховецького, характеризує його політику.

Під час закріплення вивченого матеріалу вчитель пропонує учням охарактеризувати діяльність гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького і визначити, як їх політика вплинула на долю України. Учитель може використати метод порівняльного аналізу характеристик, якостей однорідних, у плані діяльності, особистостей .

На прикладах діяльності гетьманів П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича вчитель показує вплив цих діячів на перебіг подій на Україні, допомагає учням зрозуміти причини невдач Петра Дорошенка визволити Правобережну Україну з -під влади Польщі; визначати позитивне і негативне у діяльності Д. Многогрішного та І . Самойловича. На прикладі діяльності І. Сірка вчитель вчить учнів готувати повідомлення про видатних людей: виступати з ними, складати рецензію на виступ товариша, складати історичний портрет діяча; показує, наскільки буває шкідливою для долі країни політична нерозбірливість і недалекоглядність діяча.

Вивчаючи історію України на початку XVIII ст., вчитель акцентує увагу учнів на двох історичних постатях: С. Палія та Івана Мазепи. Учитель використовує метод порівняння характеристик історичних діячів, проблемний метод навчання.

Під час вивчення матеріалу вчитель пропонує порівняти постаті С. Палія та І. Мазепи, визначити, хто з них на даному етапі зробив більше для України, чому між ними виникла неприязнь, чий образ викликає більше симпатій.

На уроці „Україна в подіях Північної війни. Повстання гетьмана І. Мазепи" вчитель розповідає про діяльність гетьмана, допомагає учням зрозуміти його вибір і відповісти на проблемне запитання в кінці вивчення теми уроку: „ Хто, на вашу думку, І. Мазепа: зрадник, чи національний герой? Обґрунтуйте свою відповідь".

Учитель ознайомлює учнів з оцінкою гетьмана у спогадах сучасників і сучасних дослідників.

На уроці „Гетьман Пилип Орлик та його Конституція" вчитель ознайомлює учнів зі спробами, патріотично налаштованої частини козацтва, яка опинилася за межами України і зокрема гетьмана П. Орлика утворити антимосковську коаліцію і домогтися здобуття незалежності України; підкреслює роль П. Орлика у розробці теорії держави та права; допомагає учням зрозуміти та оцінити зміст і значення його Конституції; вчить давати розгорнуту характеристику історичним діячам; виховує повагу до гетьмана як борця за незалежність України.

На прикладах діяльності гетьманів П. Полуботка та Д. Апостола вчитель показує, які труднощі доводилося їм долати для збереження державності України; допомагає з'ясувати, які риси характеру вони проявили. Пропонує порівняти політику цих гетьманів, і дати їй оцінку.

Учитель може запропонувати учням скласти політичні портрети цих гетьманів.

Велике виховне значення мають образи керівників національно – визвольної боротьби другої половини XVIII ст. – ватажків гайдамацького руху М. Залізняка та І. Гонти.

Під час розповіді про Коліївщину 1768 року вчитель використовує карту, картосхему таблиці № 24, портретне зображення ватажків повстання – М. Залізняка та І . Гонти, документи: опис в документах Київської губернської канцелярії дії очолюваних М. Залізняком повстанських загонів на Правобережжі; фрагмент оповідання А. Кащенка „Рух українського люду до волі", фрагмент поеми Т. Шевченка „Гайдамаки", репродукції картин А. Антоновича і В. Шаталіна „Коліївщина". Шляхом аналізу різних історичних джерел у ході евристичної бесіди учні з'ясовують роль і місце цих видатних історичних діячів у національно-визвольній боротьбі і дають оцінку їх діяльності.

У 9 класі на уроках історії учитель продовжує знайомити учнів з постатями борців за українську ідею. За допомогою різноманітних методів і прийомів він формує в учнів розуміння їх місця в історії і виховує до них повагу.

На уроці „Український національний рух наприкінці 40-х років XIX ст. Кирило-Мефодіївське братство ”вчитель акцентує увагу учнів на зміні лідерів суспільно-політичного руху і називає найяскравіших представників різночинців, які були засновниками або були причетними до діяльності Кирило-Мефодіївського братства: М. Костомаров, В. Білозерський, С. Гулак., П. Куліш, Т. Шевченко. Учні опрацьовують матеріал §10 підручника Ф. Турченка і В. Морока та документи до параграфа, заслуховують повідомлення окремих учнів про видатних діячів братства і відповідають на запитання і завдання :

1. Якими ідеями керувалися кирило-мефодіївці?
2. Охарактеризуйте програмні документи братства.
3. Назвіть найвідоміших представників цього товариства.
4. Яке значення мала діяльність кирило-мефодіївці для розвитку українського національного руху, для розробки національної ідеї?

Особливу увагу вчитель приділяє вивченню діяльності Т. Шевченка. Оскільки учні в цілому знайомі з біографією поета, з його творчістю, вчитель залучає ці знання, також повідомлення учнів, матеріали §10 підручника та документа 2 до параграфа і пропонує відповісти на запитання :

1. Що вплинуло на формування життєвої позиції поета?
2. Яке місце в національному відродженні займала його творчість?
3. Які риси характеру проявляв Т. Шевченко?
4. Що вам імпонує в постаті поета – борця?

Можливе також проведення бінарного уроку разом із вчителем української літератури.

На уроці „Українське національне відродження наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.” вчитель пояснює, чому носіями української національної ідеї на західноукраїнських землях стали греко-католицькі священики. Пропонує учням дати оцінку діяльності М. Левицького та І. Могильницького.

Основну увагу учитель приділяє діяльності „Руської трійці”. Він пояснює, що в 30 -х роках центр українського національного відродження перемістився у Львів і пов’язаний з діяльністю „Руської трійці”. Пропонує розглянути портретні зображення діячів організації. Розповідає про їх подвижницьку діяльність. Пропонує прочитати фрагмент творів Маркіяна Шашкевича „Рідна мова”, „Дума” і відповісти на запитання:

1. Які головні мотиви творчості М. Шашкевича?
2. Що приваблювало його в історичному минулому?
3. Яка роль в національному відродженні належала М. Шашкевичу?
4. Які риси його характеру вам найбільше імпонують?

На уроці „Західна Україна в період завершення революції (липень 1848 – початок 1849 років)” вчитель може використати нетрадиційні форми роботи. Він організовує роботу по вивченню діяльності Л. Кобилиці – громадського діяча, керівника селянського повстання на території Північної Буковини.

Він може запропонувати учням заслухати наперед підготовлену сценку із засідання австрійського парламенту (серед виступаючих – Л. Кобилиця).

Проводить бесіду по запитаннях:

1. Чи були справедливими вимоги українських депутатів?
2. Чому була несправедливою позиція польських депутатів?
3. Як ви оцінюєте виступ галицького депутата – представника „Руського собору”?

4. Яке враження на вас справив виступ депутата Л. Кобилиці ? Чи згодні ви з його рішенням?

5. Дайте оцінку позиції австрійського уряду.

Учні можуть заслухати наперед підготовлене повідомлення про Л. Кобилицю і очолюване ним повстання селян та скласти історичний портрет цього вдатного діяча національно-визвольного руху.

Вивчаючи історію розвитку суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст., вчитель ознайомлює учнів з діяльністю „хлопоманів", громадівців, більш детально зупиняється на діяльності В. Антоновича, П. Куліша, П. Чубинського, М. Драгоманова. В ході самостійної роботи з матеріалами про цих діячів, вчитель акцентує увагу учнів на їх внесок у формування національної свідомості народу. Більш детально зупиняється на вивченні постаті М. Драгоманова.

На уроці „Суспільно-політичний рух в 70-90-х роках XIX ст." вчитель пропонує заслухати наперед підготовлене повідомлення про життя та діяльність М. Драгоманова, прочитати §32 (3) з історії України Ф. Турченка та В. Морока і дати оцінку його діяльності. Звертає увагу на неоднозначну оцінку постаті М. Драгоманова сучасними істориками [158, с.213].

Учитель звертає увагу учнів на розмежування серед громадівців, виділення з їх середовища більш радикально настроєної молоді, яка заснувала таємну організацію „Братство тарасівців", яку очолили Б. Грінченко, І. Липа і М. Міхновський. Учитель пропонує учням визначити напрямки діяльності братства, з'ясувати, що нового воно внесло в український рух, підготувати на наступні уроки повідомлення про найбільш активних діячів братства.

Під час вивчення теми „Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії в другій половині XIX ст." вчитель допомагає учням зрозуміти і оцінити діяльність представників основних течій суспільно-політичного руху і серед них М. Грушевського , В. Федоровича, І. Франка.

На початку XX ст. мало місце піднесення українського національного руху в Наддніпрянській Україні. Розпочався перехід від культурно-просвітницької роботи до агітаційно-пропагандистської роботи. Появляється ряд політичних партій, лідери яких стояли на державницьких позиціях. Серед них виділявся М. Міхновський, який стояв на позиціях повної державної самостійності України і очолив самостійницьку течію в українському русі.

Учитель організовує вивчення поглядів і діяльності цього борця за незалежність України. Він може провести лабораторно-практичний урок, присвячений вивченню його праці „Самостійна Україна".

На уроці „Створення українських політичних партій" вчитель пропонує учням заповнити текстову таблицю „Українські політичні партії початку XX століття" за схемою :

Назва партії	Вік заснування	Керівники	Програмні засади

Учні можуть заповнювати її або по розповіді вчителя, або опрацьовуючи відповідний параграф і документи до нього підручника з історії України Ф. Турченка і В. Морока.

Учитель пояснює поняття „автономісти", „федералісти", „самостійники", допомагає з'ясувати до якої течії належали Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Міхновськимй, М. Порш, С. Петлюра Є. Чикаленко.

Учитель пояснює, що учні зможуть прослідкувати втілення на практиці ідей представників течії українського руху в курсі історії України в 10 класі.

Серед інших історичних постатей вчитель може виділити митрополита А. Шептицького, який об'єднав зусилля греко-католицьких священників і світської інтелігенції у досягненні спільної мети – національного визволення, Д. Донцова, який представляв незалежницьку течію у визвольному русі. З допомогою вчителя учні визначають їх роль і місце у національно-визвольному русі, дають оцінку їх діяльності.

Таким чином, учитель формує в учнів розуміння того, що український народ у всі часи історії мав видатних лідерів – організаторів боротьби за незалежність і державу. Що вони ідеї українського суспільства, української держави ставили вище власних інтересів і є прикладом для наслідування.

Вивчення історії етнічної території нашої країни

Одним з важливих напрямків виховання в учнів національної самосвідомості є формування уявлень про історію складання території нашої країни. Учні повинні знати, що територія сучасної української держави в минулому не співпадала з сьогоднішньою; що крім політичних (державних) меж є ще етнічні і що вони ніколи не співпадали. Населення нашої України, яке згодом утворило український народ, українську націю, в певні періоди історії мало лише етнічні межі, а політичних (державних) або не мали зовсім, або вони зазнавали величезних змін. Боротьба за те, щоб етнічні межі співпадали з політичними – була однією з найважливіших напрямків боротьби народу, однією з форм його самовираження.

Під час вивчення історії України в 7–9 класах учні дізнаються, які народи в давнину проживали на території нашої країни, які держави існували, коли і як почав зароджуватися і формуватися український етнос, як природно-географічні чинники впливали на економічні та політичні процеси на українських землях.

Якщо питанню формування просторових уявлень в учнів надати важливого значення, то можна виробити в них почуття патріотизму, любові до рідної землі, готовності її захищати, оберігати від будь-яких зовнішніх посягань, неприйняття будь-якого виду агресії.

Осягаючи з допомогою вчителя причинно-наслідкові зв'язки, учні починають розуміти, які дії можуть призвести до територіальних втрат і, зрештою, до втрати державності.

Курси історії України в 7–9 класах надзвичайно багаті подіями, пов'язаними з територіальними змінами. Динамізм їх достатньо великий і вчитель історії повинен володіти необхідним арсеналом методів і прийомів, щоб допомогти учням осягнути ці зміни, зрозуміти їх причини і побачити наслідки для української держави, народу в цілому.

Первинні уявлення про історію складання українських земель учні отримують в курсі епізодичних оповідань в історії України у 5-му класі. У 7–9 класах продовжується робота над формуванням просторових уявлень в учнів.

На уроках історії України у 7 класі учитель застосовує наочний і словесний методи навчання.

Вже на перших уроках теми "Стародавня історія України" вчитель, використовуючи настінну карту, показує шляхи залюднення України і розселення первісних людей в різних регіонах. На настінній карті вчитель показує, а учні в своїх атласах знаходять стоянки первісних людей.

На уроці "Найдавніші землероби і скотарі на території України" вчитель розповідає про життя стародавніх людей в V-IV тис. до н.е., появу землеробства і скотарства на території України. Пропонує розглянути настінну карту, картосхему на с. 18 підручника Р. Ляха [93] і назвати території розселення найдавніших орачів.

На настінній карті та атласах учні знаходять територію розселення племен трипільської культури. Учитель пояснює роль цієї культури в процесі культурогенезу

українського народу.

Вивчаючи історію племен епохи бронзи, вчитель на настінній карті показує територію їх розселення на українських землях.

На уроках “Ранній залізний вік на українських землях. Світ кочовиків”, “Античні міста-колонії в Північному Причорномор’ї” вчитель пояснює поняття “державність”, “держава”, знайомить учнів з територією розселення народів, які утворювали державність і місцезнаходженням на території України грецьких міст-колоній, пропонує визначити, яку спадщину залишили після себе ці народи, який вплив вони мали на народи, що проживали на території України.

На уроці “Давні слов’яни” вчитель приділяє значну увагу вивченню питання “Прабатьківщина слов’ян”. Він ознайомлює учнів з різними поглядами вчених на її місцезнаходження і на настінній карті окреслює уявні межі прабатьківщини, яка на думку більшості вчених, займала територію від Вісли до північних схилів Карпат і басейну річки Прип’яті [150, с.30]. Може запропонувати учням позначити ці межі на контурній карті.

Під час вивчення теми “Виникнення та розквіт Київської Русі” на уроці “Східнослов’янські племена – предки українців – напередодні утворення держави” вчитель ознайомлює учнів з територією розселення східнослов’янських племінних союзів і пропонує їм відповісти на запитання і завдання:

1. Назвіть союзи племен, які розселилися на українських землях.
2. Підрахуйте, яку частку вони становили від загальної кількості союзів племен.
3. Які висновки можна зробити на основі цього факту?

Розповідаючи про заснування міста Києва, вчитель пропонує знайти його на карті і позначити на контурній карті. Учні з’ясовують значення виникнення Києва.

На наступних уроках теми вчитель пояснює, що кожен наступний князь намагався розширити межі держави. Учні прослідковують цей процес на настінній карті і картосхемах. Вони порівнюють межі Київської Русі з межами сучасної України.

Розглядаючи тему “Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава – правонаступниця Київської держави”, вчитель в ході бесіди з’ясовує причини роздробленості Київської Русі, що крім об’єктивних причин і були і суб’єктивні, пропонує учням дати оцінку політиці князів, наступників князя Ярослава. Підводить учнів до розуміння того, що головною умовою існування держави була єдність, згода між князями і мудра, а разом з тим і конструктивна, політика великого князя.

На уроках про утворення Галицько-Волинської держави вчитель пропонує учням на основі матеріалу підручника і карти довести, що Галицько-Волинське князівство було правонаступницею Київської Русі. Пропонує порівняти кордони цих держав із кордонами сучасної України і зробити висновки.

У темі “Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (в другій половині XIV – першій половині XVI ст.)” вчитель використовує словесний, наочний, частково-пошуковий методи навчання. Зокрема він повинен показати учням, як литовські князі, користуючись значним ослабленням українських земель, встановили свою владу над Волинню, Чернігово-Сіверщиною, Поділлям, Київщиною та Переяславщиною.

На настінній карті показує розширення володінь Литовської держави і робить висновок, що за межами Великої Литви була лише Галичина, частина Волині, Прикарпаття, Буковина і Північне Причорномор’я.

Він підкреслює, що слабка держава завжди стає жертвою агресії сильніших сусідів.

Характеризує новоутворену державу – Литовсько-Руське князівство, а учні на настінній карті і атласах знаходять її межі. Учитель може поставити проблемне запитання: підтвердити або заперечити слова історика М. Антоновича: “Епоха

Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду" [99, с.32].

Розповідаючи про польську експансію на українські землі, вчитель пропонує учням прослідкувати по настінній карті і в атласах процес захоплення українських земель.

На уроці "Українські землі в складі Угорщини, Молдавії та Московської держави. Крим і українське Причорномор'я", вчитель може запропонувати учням розглянути на картосхемі сучасні межі України і назвати частини українських земель, визначити, які з них були під владою названих держав і відповісти на питання: 1) Чому сусіднім державам вдалося загарбати українські землі? 2) Яке це мало значення для подальшої долі України?

Курс історії України у 8 класі охоплює період XVI- першої половини XVIII ст. і відображає один із найдраматичніших періодів українського народу: поневолення і розчленування українських земель іноземними загарбниками; зародження козацтва – сили, здатної протистояти гнобителям і повести боротьбу за відновлення державності; селянсько-козацькі повстання кінця XVI- початку XVII ст., які переросли у визвольну боротьбу українського народу під керівництвом Б. Хмельницького; здобутки і втрати на шляху державотворення і розбудови Української козацької держави – Гетьманщини, зміну поневолювачів (польських на російських і австрійських). Головними методами навчання залишаються словесний, наочний, реконструктивний, частково-пошуковий.

На уроках, присвячених вивченню питання про укладення Люблінської унії і її вплив на подальшу долю України, вчитель розповідає про укладення унії між Польщею і Литвою, супроводжуючи розповідь роботою з настінною картою. Якщо учні використовують підручник Г. Швидько, то вони можуть відшукати на картосхемі [177, с.8] землі, що увійшли до новоствореної держави – Речі Посполитої.

Вивчаючи теми утворення українського козацтва і виникнення Запорозької Січі, вчитель організовує роботу з настінною картою і картосхемою, учні знаходять території, заселені козаками, місце перебування Запорозької Січі.

Під час вивчення теми "Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст. Відродження української держави" учні під керівництвом вчителя продовжують Одним із питань, які розглядаються на уроці "Утворення української козацької держави - Гетьманщини" є "Адміністративно-територіальний устрій". Учитель на настінній карті, а учні на картосхемі, знаходять межі держави Б. Хмельницького. Учитель пропонує відповісти на запитання і завдання: 1) Покажіть на настінній карті територію Української держави. 2) Покажіть землі, що не увійшли до цієї держави. 3) Порівняйте їх з межами сучасної української держави. 4) Порівняйте їх з етнічними межами.

На наступних уроках учні визначають межі держави за Білоцерківською угодою і після битви під Жванцем.

Учні з'ясовують, які українські землі увійшли до складу Московії внаслідок українсько-московського договору 1654 року.

Під час вивчення теми уроку "Україна в роки правління гетьмана І. Виговського" вчитель використовує словесно-друкований і реконструктивний методи навчання. Він організовує роботу учнів по вивченню умов Гадяцького договору. На основі тексту цього договору і картосхеми він може запропонувати заповнити таблицю за схемою: територія автономії, влада гетьмана, податки, фінанси, статус православної церкви, статус Запорозької Січі [37, с.54].

Вивчаючи тему уроку "Порушення територіальної цілісності української держави-Гетьманщини", вчитель акцентує увагу учнів на територіальних втратах України. Він може запропонувати виконати завдання 1-4 контурної карти "Україна після смерті Б. Хмельницького. Порушення територіальної цілісності України. Велика Руїна".

На уроці “Правобережна та Лівобережна Україна в 60-80 рр. XVII ст.” вчитель, розповідаючи про умови Бахчисарайського миру та “Вічного миру”, дає учням завдання на настінній карті і в атласах визначити, які території Правобережної України залишалися у складі Речі Посполитої, які – належали Османській імперії, на які – поширювалася влада П. Дорошенка, а які залишалися незаселеними. Пропонує учням з’ясувати причини поневолення земель Правобережної України іноземними загарбниками.

Вивчаючи тему “Українські землі наприкінці XVII-в першій половині XVIII ст.”, вчитель організовує вивчення питання “Відродження козацького устрою на Правобережній Україні” з використанням настінної карти і картосхем. Учні прослідковують перебіг національно-визвольного повстання під проводом С. Палія на території Правобережжя, з’ясовують долю цієї частини України в першій чверті XVIII ст., визначають своє ставлення до цього процесу.

Курс історії України в 9 класі охоплює період від другої половини XVIII – до початку XX ст. На початку зазначеного періоду відбулося три поділи Речі Посполитої, в результаті яких українські землі зазнали чергового перерозподілу і опинилися у складі Російської та Австрійської імперій. Використовуючи настінну карту, картосхеми у підручнику історії України для 9 класу Ф. Турченка [158, с.8-9], вчитель проводить бесіди за питанням 2 §1. Учні мають навички читання картосхем і вміють їх використовувати як джерело історичної інформації і повинні самі встановити, як відбулися ці поділи Речі Посполитої і, коли, які землі відійшли до Російської та Австрійської імперій.

Просторові уявлення учнів продовжують формуватись на уроках “Включення українських земель до складу Російської імперії” та “Включення українських земель до складу Австрійської імперії”. Учитель використовує наочний, словесно-друкований і реконструктивний методи навчання.

Учні мають можливість встановити етапи заселення України, починаючи з 1400 року, і співставити їх з межами сучасної України.

На наступних уроках курсу історії України в 9 класі прямо не передбачено роботи з настінними картами і картосхемами, але вчитель повинен періодично організовувати роботу з атласом з історії України [161] під час вивчення цілого ряду тем. Атлас побудований так, що служить досить ємким джерелом знань. Учитель може поєднувати роботу з навчальним матеріалом підручника і відповідною картою атласу, використовуючи при цьому різноманітні методи і прийоми. Найбільш ефективними будуть словесно-друкований, проблемний методи навчання.

Таким чином, формування освітніх і методичних компетенцій учнів сприятиме ефективному формуванню складових їх національної самосвідомості.

Методика вивчення історії української державності

Формування в учнів уявлень про територію, яку заселяли в давнину предки сучасних українців, тісно пов’язане з вивченням історії української державності, адже, як відомо, територія є однією з важливих ознак держави.

В ході вивчення курсів історії України у 7–9 класах учні поступово дізнаються про зародження державності , перші її прояви на українських землях, прослідковують процес її втрати, ознайомлюються з перебігом боротьби різних верств суспільства за її відродження, стають свідками здобутків і втрат на шляху до самостійності і незалежності української держави.

Учні не лише отримують необхідну інформацію, вони ще й під керівництвом досвідченого вчителя емоційно переживають невдачі, радіють успіхам українського народу, з’ясовують причини втрати державності.

Вивчення історії української державності має важливе значення для формування в учнів національної самосвідомості; справляє великий вплив на їх емоційну сферу; формує активну життєву позицію; виховує готовність до захисту своєї держави.

З поняттями “держава”, “державність” учні знайомляться ще в курсах історії стародавнього світу та середніх віків. В курсі історії України в 7 класі ці знання актуалізуються, поглиблюються, конкретизуються стосовно українського народу. Учитель широко використовує словесно-друкований, пояснювально-ілюстративний, наочний методи навчання.

На початку вивчення теми “Виникнення та розвиток Київської Русі” вчитель ознайомлює учнів з поглядами вчених на цю велику державу середньовічної Європи. Радянські історики вважали Київську Русь “колискою трьох братніх народів”, М. Грушевський вважав її першою спробою української державності. Дослідники Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна вважають, що „її історія по праву належить українському народу” [99, с.31].

Учитель пояснює, що більшість земель Київської Русі входила в межі сучасної України. Центр цієї держави теж знаходився на наших землях.

На уроці “Київська держава за перших князів” вчитель пояснює процес і особливості утворення держави у східних слов’ян. Він, використовуючи прийоми наочного методу навчання, може організувати роботу з плакатом № 4 “Східні слов’яни на території України. Процес виникнення держави у VIII-IX ст.” із комплекту плакатів з історії України [123].

Учитель сам коментує плакат або залучає учнів до його обговорення.

На наступних уроках тем вчитель продовжує знайомити учнів з процесом розвитку давньоруської держави.

На уроці “Київська держава за часів князя Володимира. Впровадження християнства як державної релігії”.

Учитель може запропонувати учням розглянути навчальний плакат № 6 “Київська Русь (IX-перша половина XIII ст.). Політичний устрій Київської Русі” і прокоментувати його, відзначаючи зміни, які відбулися в державному устрої. Учні роблять висновок, що за часів правління Володимира Святославича держава досягла свого найвищого розквіту.

Вивчаючи тему уроку “Київська Русь за часів правління князя Ярослава Мудрого” , учні дізнаються про ще одну ознаку держави – наявність права.

На уроці “Київська Русь за наступників Ярослава. Володимир Мономах” вчитель організовує вивчення причин роздробленості Київської Русі. Учні повинні зрозуміти, що існували об’єктивні причини, зокрема економічні і в першу чергу, зміни у формах землеволодіння. Учитель працює з таблицею “Політична роздробленість Київської держави 30-ті роки XII – 40-і роки XII ст.”. Учні, володіючи навичками словесно-друкованого методу навчання, визначають, що серед суб’єктивних причин було посилення суперництва між князями, відсутність єдності тощо.

Розповідаючи про розпад Київської Русі, вчитель пропонує розглянути на настінній карті й плакаті контури колишньої Київської держави й контури князівств, що утворилися після розпаду держави. Пропонує учням відшукати на карті (картосхемі) назви цих князівств і записати в зошиті найбільші з них.

Характеризуючи схему суспільного устрою, вчитель пропонує пригадати ознаки держави і підтвердити фактами, що удільні князівства були державами в повному розумінні цього поняття.

Характеризуючи форми відносин між ними, вчитель може ознайомити учнів з твердженнями ряду істориків, що Київська держава не розпалася, а лише змінила форму державного устрою .

Вивчаючи історію утворення і розвитку Галицько-Волинської держави, вчитель на карті або картосхемі показує розширення територій Галицько-Волинської держави, підкреслюючи, що за винятком Чернігівського і Сіверського князівств, всі українські землі були об’єднані в одну державу. Учні можуть зробити висновок, що Галицько-Волинська держава була правонаступницею Київської держави.

Розповідаючи про занепад цієї держави, вчитель в ході бесіди з'ясовує, до яких наслідків це могло призвести.

Вивчаючи тему "Українські землі у складі Великого князівства Литовського", вчитель використовує словесний, реконструктивний методи і метод проблемного викладу матеріалу. Він підкреслює, що слабка держава завжди стає жертвою сильніших сусідів. У XIV ст. українські землі стали об'єктом агресії з боку Королівства Польського і Великого князівства Литовського. На настінній карті показує розширення володінь Литовської держави і підводить учнів до висновку, що за межами володінь Литви була лише Галичина, частина Волині, Закарпаття, Буковина і Північне Причорномор'я.

Характеризуючи утворення Українсько-Білоруської держави, вчитель ставить проблемне завдання: підтвердити або заперечити слова історика М. Антоновича: "Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду..." [99, с.32]. Учитель характеризує новоутворену державу. Заслуховує міркування учнів з приводу проблемного завдання. У більш підготовленому класі він може ознайомити учнів з точкою зору М. Грушевського та І. Крип'якевича [99 , с.33-34].

Учитель пропонує прокоментувати положення: "Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське було багато національною литовсько-українсько-білоруською державою. У ній литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам – економічна і культурна" .

Розповідаючи про польську експансію на українські землі наприкінці XIV – у XVI ст., вчитель характеризує складні взаємовідносини між польською і литовською державами, постійні намагання поляків будь-якою ціною заволодіти українськими землями; показує перебіг боротьби руських князів за незалежність українських земель.

Курс історії України у 8 класі містить багатий матеріал про боротьбу українського народу за відродження держави. Учитель може використовувати словесний, наочний, реконструктивний, частково-пошуковий методи навчання.

У ході вивчення теми "Українські землі під владою Речі Посполитої. Наростання національно-визвольної боротьби українського народу" вчитель розповідає учням про поневолення українського народу Польщею. Він допомагає зрозуміти передумови, причини об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського та наслідки цієї унії для українських земель.

На уроці "Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі" вчитель допомагає зрозуміти учням явище Запорозької Січі як державно-політичне утворення українського народу. Вивчаючи питання "Утворення козацької держави – Запорозької Січі" вчитель пропонує учням розглянути ілюстрацію "Рада на Січі" в підручнику Г. Швидько [177, с.33]. Учні, використовують набуті мовні, навчально-інформаційні вміння, коментують схему організації структури Війська Запорозького Низового (таблиця 16), розповідають про функції Ради Січі, кошового отамана, обов'язки військової старшини і військових служителів. Так само характеризують військову організацію Січі.

Учні роблять висновок про значення Війська Запорозького як могутньої опори народу в боротьбі з турецько-татарською небезпекою, захисника від засилля польських панів.

Учитель наводить слова історика М. Костомарова: "Запорозька Січ була християнською козацькою республікою" і дає завдання в кінці уроку довести це твердження.

У курсі історії України у 8 класі центральною є тема "Національно-визвольна війна українського народу про Речі Посполитої середини XVII ст. Відродження Української держави". На уроці "Утворення української козацької держави - Гетьманщини" вчитель ознайомлює учнів з процесом українського державотворення,

рисами української козацької держави. Використовуючи фактичний матеріал теми, вміння і навички учнів працювати з історичними поняттями, виховує почуття поваги до людей, які своєю діяльністю сприяли створенню української держави.

Учитель може поставити проблемне завдання: російський історик В. Ключевський вважав, що "Б. Хмельницький дивився на своє повстання тільки як на боротьбу козаків зі шляхтою, що пригнічувала їх, як останніх рабів..." [68, с.24]. Пропонує аргументувати свою точку зору на питання: Національно-визвольна війна середини XVII ст. – це громадянська війна, чи всенародна боротьба за власну державу?

Під час закріплення вивченого матеріалу вчитель пропонує учням відповісти на проблемне завдання або перевіряє виконання самостійної роботи.

На уроках тем "Українські землі в другій половині XVII ст. Поділ гетьманщини та боротьба за незалежність" та "Українські землі наприкінці XVII – першій половині XVIII ст.", „Україна після Полтавської битви. Посилення колоніальної політики Російської імперії" вчитель акцентує увагу учнів на антиукраїнській політиці московського уряду, спрямованій на обмеження української державності. Особливо це стосується уроків, які містять матеріал про угоди українських гетьманів.

В курсі історії України в 9 класі вивчаються події, пов'язані з ліквідацією Російською імперією української державності, черговим розподілом українських земель і боротьбою прогресивних сил за національне відродження. Учитель, використовуючи методи проблемного, частково-пошукового, словесного методів навчання повинен підвести учнів до розуміння того, що основна причина всіх бід і страждань українського народу – відсутність власної держави, а отже можливості самостійно вирішувати свою долю.

Важливу роль у формуванні розуміння ролі держави у житті українського народу можна використовувати методику проведення евристичної бесіди. На уроці "Український національний рух наприкінці 40-х років XIX ст. Кирило-Мефодіївське братство", розглядаючи питання про програмні документи цього товариства, вчитель акцентує увагу учнів на планах братчиків щодо суспільного устрою майбутньої держави. Проводить бесіду по питаннях:

1. В яких документах викладені програмні документи Кирило-Мефодіївського братства?
2. Якою вони собі уявляли майбутню слов'янську державу?
3. Як ви вважаєте, чому вони взяли за зразок державний устрій США?
4. Якими, на думку керівників товариства, мали бути органи влади і управління майбутньої федерації?
5. Яке місце в майбутній державі відводилось Україні?
6. Як ви вважаєте, чи реальними були плани членів товариства?

Вивчаючи історію розвитку національно-визвольного руху на українських землях в 70-90 рр. XIX ст., вчитель акцентує увагу учнів на програмних цілях таємного Братства тарасівців, яке своєю кінцевою метою проголосило здобуття повної державної незалежності України, а також перших політичних партіях на західноукраїнських землях і політичних партіях Наддніпрянщини, які бачили майбутню Україну оновленою або як самостійну державу, або автономну у складі Російської чи Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Учні повинні чітко розрізняти автономістський і самостійницький напрямки в українському русі і давати оцінку їх ідеям та діяльності.

Таким чином, здійснюючи вивчення історії української державності, учитель сприяє виробленню в учнів розуміння того, що народ, нація повинні мати свою державу, що її треба розбудовувати, постійно турбуватися про її захист. Усвідомлення цих положень, перетворення їх у власні переконання сприятиме закріпленню в учнів громадянських рис.

Одним з важливих напрямків діяльності держави є проведення активної зовнішньої політики.

Уроки історії України, на яких розкриваються взаємовідносини нашої країни з її найближчими сусідами, відіграють важливу роль у формуванні національної самосвідомості учнів. Навчальний матеріал несе не лише інформаційне навантаження , але й має великий виховний потенціал. Зокрема, факти захоплення українських земель сусідніми державами, соціально-економічний визиск населення, політичне, національно-релігійне, культурне гноблення викликає в учнів почуття обурення, протесту, несприйняття будь-якого насильства, співчуття до скривджених і знедолених. Знання, які отримують учні про зовнішньополітичну діяльність української козацької держави часів Б. Хмельницького, розкривають драматизм обстановки, заставляють учнів співпереживати разом з учасниками тих подій. Вони радіють успіхам зовнішньополітичних актів, печаляться з невдач. Учитель повинен так організувати навчальний процес, щоб учні відчували свою причетність до долі української держави. В перспективі в учнів повинна бути сформована готовність до захисту своєї Батьківщини.

Для прикладу можна взяти шкільний курс історії України у 8 класі, який є особливо інформаційно і емоційно насиченим.

Учитель повинен використовувати різноманітні методи і прийоми навчання. Великий ефект матимуть пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий, проблемний методи, прийоми словесно-друкованого методів навчання. Важливу роль повинні відігравати різні типи і форми уроків, які вчитель повинен добирати, враховуючи цілі уроків і зміст навчального матеріалу.

Значна частина матеріалу шкільного курсу історії України у 8-му класі присвячена українсько-російським відносинам. Учитель історії покликаний допомогти учням зрозуміти всю складність ситуації, у якій опинилася країна на середину XVII ст.

На матеріалі ряду уроків учні повинні переконатися, що самотужки український народ був неспроможний скинути гніт однієї з найсильніших держав у Європі – Речі Посполитої. Необхідні були союзники, які могли надати Україні воєнну, технічну, дипломатичну допомогу, навіть за таку велику ціну , як входження України під їх протекторат.

Особливої гостроти набула ця проблема з початком Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

На уроці „Утворення козацької держави – Гетьманщини" вчитель розповідає, що однією з ознак держави є самостійна зовнішня політика. У ході роботи з матеріалами підручника, інших посібників учні переконуються, що Б. Хмельницький з самого початку війни проводив активну дипломатичну діяльність, спрямовану на зміцнення міжнародного становища України, а також на пошуки союзників.

У результаті аналітичної роботи з навчальним матеріалом, який є у розпоряджені вчителя, учні дізнаються про успіхи дипломатичної дяльності: переговори з Московією, Трансільванією, господарем Молдови. Були встановлені дружні стосунки з Валахією, Венецією. У 1648 р. він вів переговори з султаном Туреччини про готовність визнати протекцію султана.

Учитель в ході підсумкової бесіди підводить учнів до висновку, що завдяки вдалій зовнішній політиці гетьманського уряду в 1648 році вдалося досягти зміцнення позицій України на міжнародній арені.

На наступних уроках вчитель може використати метод проблемного викладу навчального матеріалу. Так під час вивчення теми уроку „Українсько-російський договір 1654р. Продовження Національно-визвольної війни" він основну увагу повинен присвятити роботі учнів над вирішенням проблемного завдання: „Доведіть, що Переяславський акт 1654 р. не був „примхою волі гетьмана", чи „незаконно народженим дитям купки старшин", як про це твердять деякі дослідники". Для цього

учні повинні охарактеризувати внутрішній стан Гетьманщини на осінь 1653 року, а також відповісти на питання :

1. З якою метою Б. Хмельницький проводив таку активну зовнішню політику з самого початку війни ?
2. Кого гетьман бачив союзником у боротьбі проти Речі Посполитої ?
3. Які стосунки склалися з кримським ханом ?
4. Чому не вдалося досягти згоди про входження України під протекторат Туреччини ?
5. Які стосунки склалися з Валахією і Трансільванією ?

Учні повинні проаналізувати становище України, потенційні можливості її вірогідних союзників і прийти до висновку, що для міжнародного визнання Україні необхідно було мати сильного покровителя. Вийти із складу Польщі можна було лише увійшовши в якусь іншу державу.

Учитель підкреслює, що Україну з Московією поєднувала православна віра і етнічна близькість, тому рішення про використання воєнної допомоги Московії у війні з Польщею Б. Хмельницький виявляв ще з 1648 р.

Розповідає про розвиток українсько-московських переговорів у 1648 -1653 рр., рішення Земського Собору про об'єднання України з Московією, перебіг переговорів у Переяславі.

Учитель ставить перед учнями проблему: доказати, що умови українсько-московського договору були досить вигідними для України і залежність від Москви зводилася лиш до контролю її зовнішніх відносин.

Учитель пропонує учням виконати завдання 7 теми 3 з посібника І. Коляди „Дидактичні матеріали з історії України 8 клас" [68, с.22-23] і висловити свою думку з приводу того, що могло очікувати Україну в майбутньому після укладення українсько-московської угоди.

Використовуючи настінну карту, ілюстрації до § 23 посібника Г. Швидько, вчитель розповідає про перебіг воєнних дій у 1654 – 1657 роках, про те, як поступово московська сторона порушувала умови договору, викликаючи все більше незадоволення Б. Хмельницького, поки зрештою не уклала з Польщею сепаратне Віленське перемир'я 1656р., навіть не повідомивши про це гетьмана.

Учитель пояснює прагнення Б. Хмельницького відокремитись від Московської держави і шукати нових союзників.

Одним із варіантів роботи над даною проблемою є розгляд і обговорення на уроці – конференції „Богдан Хмельницький – людина, державний, політичний і військовий діяч" питання „Дипломатична діяльність гетьмана".

Наступні уроки, на яких висвітлюються московсько-українські відносини, повинні підвести учнів до розуміння того, що головним винуватцем погіршенням стосунків була антиукраїнська політика московського уряду Олексія Михайловича, прагнення царизму повністю підпорядкувати собі українські землі.

Доцільним буде завдання учням дати оцінку діяльності московського царя Олексія Михайловича і позиції царизму. Це сприятиме вихованню в учнів несприйняття несправедливості по відношенню до українського народу.

Патріотично налаштовані представники української козацької старшини, окремі гетьмани України чинили спротив цим прагненням. Учитель повинен пояснити суть їх намагання відірвати Україну від Московської держави і увійти під протекторат інших держав Речі Посполитої або Швеції.

Зокрема на уроці: „Україна в роки правління гетьмана Івана Виговського" вчитель , залучаючи додатковий матеріал (фрагмент праці В. Горобця „Гадяцька унія 1658 року (до 430-ліття підписання угоди), в ході бесіди з'ясовує становище України після смерті Б. Хмельницького [36]. Аналізуючи матеріал про початок гетьманування І. Виговського

, учні дають оцінку позиції царського уряду, який відразу після смерті Б. Хмельницького перейшов у наступ проти незалежної України. Наводять свідчення цього – вимоги, які привіз царський посол до Чигирина.

Якщо учні використовують інші посібники, учитель може запропонувати записати ці вимоги, бо вони по суті, були програмою дій царського уряду по обмеженню автономії. Він характеризує дії Москви по розпалюванню ворожнечі під час заколоту М . Пушкаря і Я. Барабаша. Запитує :

1. Як ви розцінюєте позицію царського уряду ?

2. Чим вона була обумовлена ?

У ході бесіди учні з'ясовують, що подвійна гра Москви, ігнорування московсько-української угоди 1654 р., постійна загроза з боку Московії, складна політична ситуація в Україні змусили гетьмана шукати іншого союзника. Він зупинився на Речі Посполитій.

Учитель пояснює мотиви, якими керувався гетьман укладаючи Гадяцький договір 1658 р. Звертає увагу, що в цілому він містив багато позитивного для подальшої долі України, не мав атимосковського спрямування. Але народні маси не сприйняли його.

Учитель пропонує учням проаналізувати настрої різних верств українського суспільства. Для цього ділить клас на групи міщан, селян, духовенства, шляхти, козацької старшини, які обговорюють позицію своїх верств населення. А потім у вигляді імпровізованого мітингу обґрунтувати їх. Учні повинні прийти до висновку, що більша частина українського суспільства була незадоволена воєнним союзом Виговського з Річчю Посполитою і Кримом. Це, зрештою, призвело до нової громадянської війни. Царський уряд став на сторону опозиції і тому громадянська війна переросла у війну з Московською державою.

Використовуючи настінну карту, фрагмент з літопису С. Величка [23, с.251-252], вчитель розповідає про хід воєнних дій , зокрема показує героїзм, мужність, стійкість, захисників Конотопа і блискучу перемогу українського війська. Наводить слова І. Виговського, сказані ним після виходу на кордон з Московською державою: „Я не хочу воювати з московським народом...".

Пропонує учням відповісти на питання:

1. Як характеризує гетьмана ця фраза?

2. Як ви вважаєте, він висловлював свою особисту думку, чи думку всього народу, провідником якого був?

На уроці: "Порушення територіальної цілісності української держави-Гетьманщини" вчитель використовує метод проблемного викладу і прийоми словесно-друкованого методу. Учні повинні доказати, що відсутність єдності серед козацької старшини, різна зовнішньополітична орієнтація, систематичне ігнорування московським царем інтересів України, недотримання „Березневих статей" було причиною порушення територіальної цілісності України; навести приклади постійних намагань царського уряду обмежити суверенітет України. Для більш чіткого розуміння учнями політики Московського уряду вчитель може організувати роботу учнів над складанням таблиці: „Договори гетьманів з Москвою". Характеризуючи умови Переяславського договору Ю. Хмельницького і Московського договору І. Брюховецького, вчитель пропонує учням встановити зміни в українське московських відносинах і пояснити позицію московської сторони .

Розповідаючи про історію укладення Андрусівського перемир'я між Москвою і Польщею, вчитель пропонує учням відповісти на питання і завдання:

1. Про що свідчить той факт, що на переговори не запросили представників України ?

2. Обґрунтуйте твердження, що Андрусівське перемир'я стало великою трагедією українського народу.

3. Як ви розцінюєте факт укладання Андрусівського перемир'я між Москвою і Польщею ?

У ході бесіди учні вчаться аналізувати ситуацію, давати їй оцінку, виробляти своє ставлення до цього факту. В них виробляється почуття співпереживання за долю свого народу.

На уроці: „Правобережна і Лівобережна У країна в 60-80-х роках XVII століття" вчитель використовує метод проблемного викладу навчального матеріалу, працює над виробленням в учнів навичок систематизувати інформацію у вигляді текстових таблиць . Він знайомить учнів з діяльністю гетьманів П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича. Характеризуючи діяльність П. Дорошенка, пояснює, чому гетьман і його прихильники на старшинській раді в Корсуні в 1669 р. прийняли рішення про входження під протекторат Туреччини.

Висвітлюючи питання „Чигиринські походи турецько-татарських військ", вчитель звертає увагу на спільні дії московських і українських військ по відверненню агресії ворога.

Учні самостійно або під керівництвом вчителя заповнюють таблицю „Загарбання українських земель у XVII ст." [68, с.28].Учитель запитує:

1. Що передбачало Бахчисарайське перемир'я?

2. У чому зміст "Вічного миру" і які він мав наслідки для України?

3. Які висновки з цього можна зробити?

Учитель розповідає про перший кримський похід, його невдачу; звертає увагу на позицію московського боярина В. Голіцина. Пропонує учням прокоментувати її. Вдома учні можуть продовжувати заповнювати таблицю „Договори гетьманів з Москвою".

На уроці „Запорозька Січ у другій половині XVII ст." Учитель характеризує політику Московської держави щодо Запорозької Січі.

Учні по розповіді вчителя і матеріалах навчальних посібників повинні зробити висновок, що вона була потрібна Московії, оскільки прикривала її південні рубежі. Тому якийсь час царський уряд не втручався у внутрішні справи Запорожжя, але пильно стежив за тим , що там відбувалося, намагався послабити владу українських гетьманів, загравав з Січчю.

Під час вивчення теми уроку „Господарське життя і політичний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України у другій половині XVII ст." вчитель використовує метод проблемного викладу навчального матеріалу. Він звертає увагу учнів на питання про підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові. Пропонує учням відповісти на питання:

1. Яку позицію відносно Української православної церкви займав московський уряд ?
2. Яку позицію щодо входження України до складу Московської держави займало українське духовенство на чолі з митрополитом С. Косівим?
3. Як ви вважаєте , чому серед вимог царського уряду до України відразу після смерті Б. Хмельницького була така: „... щоб Київський митрополит залежав від Московського патріарха і там (у Москві) висвячувався і також щоб за царським привілеєм залишався на цій посаді?"
4. Як ви розцінюєте позицію московської сторони щодо ліквідації самостійної Української православної церкви?
5. До яких наслідків у майбутньому це мало привести?

У темі 5 „Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст." вчитель використовує прийоми наочного, словесно-друкованого, частково-пошукового методів навчання. Він повинен пояснити позицію гетьмана І. Мазепи, показати, які

важкі випробування випали на доля українського народу на початку Північної війни, яку цар Петро І розв'язав у своїх інтересах; допомогти учням зрозуміти, чому гетьман Мазепа перейшов на сторону шведського короля Карла XII.

Зокрема, пропонує учням відповісти на питання:

1. Якими мотивами керувався гетьман, укладаючи українсько-шведський союз? Що передбачав цей договір?
2. До яких заходів вдався Петро І, дізнавшись про перехід Мазепи на бік шведів ?
3. Як ви розцінюєте політику Петра І?

Використовуючи настінну карту, оповідання А. Кащенка „Похід Гордієнка на Україну" інші посібники і матеріали, вчитель розповідає про спроби гетьмана П. Орлика визволити Правобережну Україну від московських військ і пояснює причини невдачі.

На уроці „"Україна після Полтавської битви. Посилення колоніальної політики Російської імперії" вчитель повинен показати , що політика Петра І була спрямована на обмеження державних прав українського народу та русифікацію її населення.

Розповідаючи про правління гетьмана І. Скоропадського, вчитель акцентує увагу учнів на дальшому наступі царизму на автономію України. Учні аналізують умови „Решетилівських статтей" і з'ясовують заходи, спрямовані на розхитування і підрив української економіки. В ході бесіди учні повинні зробити висновок, що створення Малоросійської колегії було свідченням повного знищення державної автономії. Учитель пропонує учням навести докази цього твердження, використовуючи матеріали підручника і посібників [37, с.76].

Учитель може запропонувати виконати завдання 11 теми 5 посібника Коляди „Дидактичні матеріали з історії України. 8 клас".

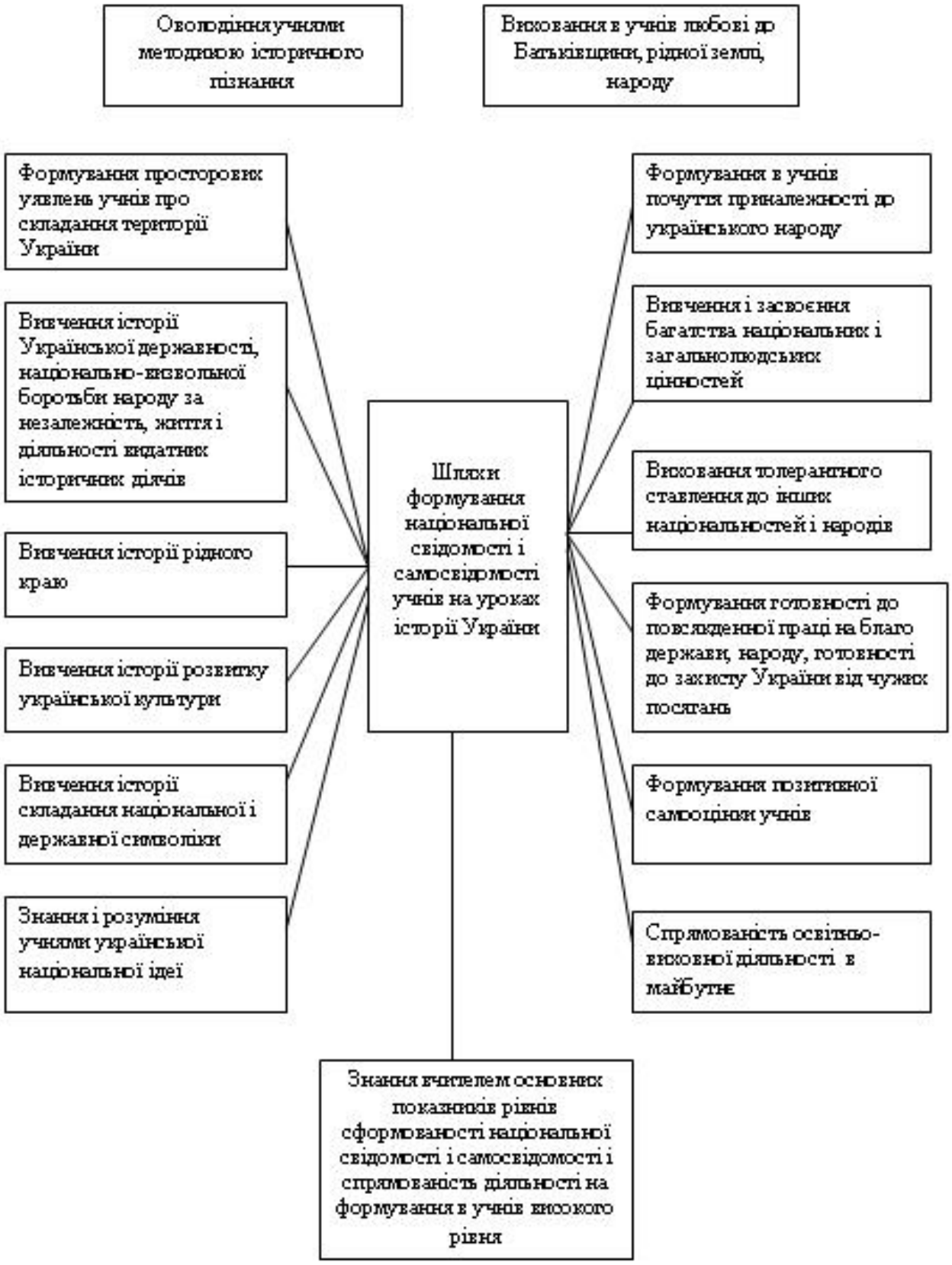
Учитель розповідає про спроби козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком відновити свої права і привілеї. Намагання донести в „Коломацьких чолобитних" Петрові І волю козацького війська; про жорстоку розправу російського царя з Полуботком.

На завершення курсу історії України у 8 класі вчитель повинен підвести учнів до розуміння того, що питання ліквідації Гетьманщини було лише справою часу.

Таким чином, за допомогою навчального матеріалу, використовуючи найбільш ефективні методи і прийоми навчання, вчитель не лише сприяє засвоєнню учнями програмового матеріалу, але й вчить їх давати оцінку фактам, формує їх світогляд і життєву позицію.

Отже шляхи формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України можна зобразити у вигляді наступної схеми:

Шляхи формування національної самосвідомості на уроках історії України

2.2. Науково-дослідницька робота над удосконаленням процесу формування національної самосвідомості учнів

Науково-дослідницька робота була спрямована на перевірку робочої гіпотези, висунутої нами на початку дослідження. Вона мала на меті визначити початковий рівень сформованості національної самосвідомості учнів 7 класів, розробити методику виявлення та оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів, уточнити методику подальшого дослідження на етапі формуючого експерименту.

Відповідно до предмета і мети дослідження для проведення експерименту були обрані учні 7−9-х класів. Це зумовлювалося тим, що учні є представниками свого етносу, виступають носіями комплексу етнічних особливостей, рівень розвитку яких залежить від виховання. Учні цього віку уявляють себе особистістю, засвоюють цінності, норми і форми поведінки, характерні для дорослих. Їм властиве прагнення до самостійності, підвищення самооцінки, самовиховання, самовдосконалення.

Вибір 7−9-х класів для проведення експерименту дав можливість простежити процес формування самосвідомості по вертикалі (від 7 класу і до 9-го) і по горизонталі (у різних регіонах України).

Багаторічний досвід роботи у школі показує, що для формування в учнів національної самосвідомості важливе значення має правильна організація навчально-виховної роботи. Відомо, що зміст навчальних курсів історії України несе велику навчальну, освітню та виховну інформацію про український народ. При правильному науково-методичному спрямуванні навчального матеріалу історія України може стати активним засобом формування національної самосвідомості.

З цією метою нами вивчався стан навчально-виховної роботи в школах із питань викладання історії України.

При виявленні рівня сформованості національної самосвідомості учнів ми вивчали рівень їхніх знань з історії України, вчинки та мотиви, які спонукали їх до цих вчинків. До уваги бралися повнота і точність, усвідомленість, глибина знань, вміння застосовувати їх у повсякденному житті.

Аналіз педагогічної літератури та досвіду роботи показує, що найбільш об’єктивними показниками сформованості національної самосвідомості постає ставлення учнів до свого народу, до державотворчих процесів, історії рідного краю, найвидатніших історичних постатей борців за незалежність України, ставлення до суспільно корисної праці (і насамперед до навчання), до колективу товаришів, старших людей, до самих себе.

Одним із важливих завдань організації і проведення констатуючого експерименту була розробка методики виявлення та оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів.

Аналіз досліджень із даної проблеми показує, що більшість дослідників в основному визначають 3 рівні сформованості національної самосвідомості – високий, середній, низький. Залежно від змісту поняття, завдань і шляхів вирішення проблеми кожен дослідник визначає кількість критеріїв сформованості національної самосвідомості та їх зміст.

В основу визначення рівнів сформованості національної самосвідомості учнів покладено вимоги законів України про освіту, концепції національного виховання, національної доктрини розвитку освіти, ідеї провідних науковців.

При визначенні рівнів сформованості національної самосвідомості виходимо з сутності національної самосвідомості як складної якості особистості, яка включає в себе такі компоненти: раціонально-логічний (когнітивний), емоційно-спонукальний (афективний) і потенційно-діяльнісний (вольовий). Під рівнем сформованості національної самосвідомості ми розуміли ступінь прояву показників, якими вона визначається.

Розглядаючи формування національної самосвідомості як організований цілеспрямований процес в ході вивчення історії України, ми визначили такі головні компоненти, які входять у поняття “національна самосвідомість”:

− раціонально логічний або пізнавальний – знання основного змісту історичного процесу, знання духовної і матеріальної культури українського народу, його історичних традицій; оволодіння методологією історичного пізнання, історичне осмислення уроків минулого, розуміння сутності національної самосвідомості та її основних показників;

− емоційно-спонукальний або почуттєвий – любов до рідної землі, до України, шанобливе ставлення до її історії, почуття гордості за свою країну, її видатних історичних осіб, гуманне ставлення до представників інших народів, небайдужість до майбутнього України;

− потенційно - діяльнісний або поведінковий – готовність до праці на благо своєї країни, вміння використовувати набуті знання на практиці, бережливе ставлення до пам'яток матеріальної і духовної культури, бажання їх примножувати, здатність до самоаналізу і самооцінки, готовність до захисту своєї країни.

Виходячи з вищесказаного, нами виділено три рівні сформованості національної самосвідомості учнів.

Соціологічні дослідження серед учнів Львівської, Тернопільської, Черкаської областей (у формі анкетування) дали змогу проаналізувати сучасний стан та тенденції формування національної самосвідомості серед молоді.

Дослідження проводилося в школі № 93 м. Львова, загальноосвітній школі І-ІІ ступенів с. Козівка Козівського району Тернопільської області, гімназії ім. В. Герети смт. Козова Тернопільської області, у загально-освітніх школах І−ІІІ ступенів сіл Орадівка, Мала Севастянівка, Верхнячка Христинівського району Черкаської області, середній спеціалізованій школі № 1 м. Христинівка Черкаської області. Всього було опитано 314 учнів 7−9 класів віком від 12 до 15 років.

Передусім нас цікавило усвідомлення приналежності учнів до сучасного українського суспільства.

Методика реалізації науково-дослідницького експерименту передбачала три етапи дослідження.

Перший етап – констатуючий експеримент першого порядку − був спрямований на визначення рівня смислових атитюдів (ставлення) національної самосвідомості учнів та рівня диспозиції життєвої позиції стосовно національної самосвідомості учнів 7−9 класів загальноосвітніх шкіл західних та центральних областей. В експерименті брали участь дві групи учасників: а) основна група та б) контрольна група. Основна група брала участь у всіх процедурах експерименту та проходила цикл формуючих впливів. Контрольна група виступала як еталон, у порівнянні з яким оцінювався розвиваючий та формуючий ефект експерименту. Таким чином, дослідження відбувалося в паралельному режимі.

Другий етап – власне формуючий експеримент − реалізовувався за допомогою спеціально побудованої нами експериментальної моделі формуючих та розвиваючих впливів на формування рівня національної самосвідомості учнів 7−9 класів загальноосвітніх шкіл. У дослідженні брала участь основна група.

Третій етап – констатуючий експеримент другого порядку. На даному етапі нами було проведено „контрольне" дослідження, в якому брали участь обидві групи учасників (основна та контрольна). Метою цього дослідження було „зняття" емпіричних показників рівня сформованості національної самосвідомості учнів. Показники контрольної вибірки виступають еталоном порівняння для встановлення формуючого ефекту, досягнутого в роботі з основною групою.

Дослідницька робота переконала нас у тому, що структура національної самосвідомості – це складна і потужна система, компонентами якої є окремі національно-патріотичні якості емоційно-почуттєвого, інтелектуального та діяльнісно-поведінкового характеру. Виходячи з даних міркувань, підходів, приходимо до логічного і концептуального для нашого дослідження висновку – виховання національної самосвідомості учнів у сучасній національній школі повинно бути

„серцевиною”, стрижнем педагогічного процесу.

Аналіз анкетування учнів (див. додаток А) показав, що смислові атитюди інформаційного компоненту (світогляд учнів), за допомогою яких учні сприймають систему норм і цінностей навколишнього соціального середовища ще знаходиться на неналежному рівні в контексті національно-патріотичного виховання. Тільки 34 % опитаних цікавляться історією України. 28 % опитаних вважають, що необхідно знати історію і культуру свого народу. 57 % респондентів вважають головним компонентом національної самосвідомості любов до рідної землі, її традицій, звичаїв.

Одним із принципових моментів нашого дослідження було виявлення розуміння учнями перспективи формування української нації. Для цього ми спробували з’ясувати розуміння учнями понять „народ” і „нація”. Значна кількість учнів намагалася дати визначення та відокремити ці поняття. Разом з тим 19 % учнів не змогли визначити поняття „народ” і майже чверть – поняття „нація”. З’ясувалося, що значний відсоток опитаних ототожнює ці поняття, а решта визначила „народ” як за порядком посилань: „громадяни країни”, „люди, які мешкають на певній території”, „люди, які мають права та обов’язки в країні”. Чималий відсоток учнів дає космополітичне визначення цього поняття: „люди, які живуть у країні, де є Верховна Рада і Президент”. Поняття „нація” великий відсоток респондентів (52 %) визначає за територіальним принципом: „люди однієї країни”, „в країні є багато народів і кожен з них – нація”. Але переважна більшість учнів (66 %) дали все ж таки обґрунтоване визначення цього поняття з переліком декількох ознак: „люди, які мають спільне історичне минуле, історичне коріння”.

Аналізуючи відповіді, можна зробити висновок, що значна частина учнів (51 %) визначає поняття „нація” за етнічними ознаками (походження, мова, культура, віра). Решта ж інтуїтивно дає визначення нації в контексті поняття „громадянська нація”. На запитання „Чи відчуваєте гордість за приналежність до українського народу?”, „Чи відчуваєте ви себе громадянином України ?”, „Які у вас виникають почуття, коли чуєте Гімн України, бачите Герб та Прапор України?” − переважна більшість (81 %) відповіли: „гордість і повагу” і лише 14 % − „байдужість”. Із почуттям гордості за свою країну тісно пов’язане відчуття відповідальності за її долю. Проте кількість готових захищати Україну в разі потреби складала лише 26 %, ще 18 % відповіли, що „швидше так, ніж ні”, 11 % − „ні”, 12 % − „скоріше ні, ніж так”, 13 % − „важко відповісти”. Разом з тим на запитання „Чи вважаєте ви себе відповідальним за майбутнє України?” 32 % відповіли: „так”, 19 % − „швидше так, ніж ні”, 16 % − „важко відповісти”. Це дає підстави стверджувати, що є певна декларативність у розумінні учнями національної самосвідомості, особистої відповідальності. Самосвідомість має швидше формально-загальний, аніж конкретно-індивідуальний характер.

У нашому дослідженні була зроблена спроба виявити рівень розуміння учнями поняття „громадянин”. 24 % учнів не змогли дати визначення, але переважна більшість (58 %) дали такі відповіді: „людина, яка має громадянство даної країни”, „людина, яка народилася і має паспорт певної країни”. 20 % розуміють це поняття, як: „житель держави, який має права і обов’язки”, „патріот країни”. Відповідно до цих тверджень зазначимо, що переважна більшість учнів розуміє дане поняття в його суто формально-юридичному значенні, а не як усвідомлення своїх прав та обов’язків перед суспільством.

Також ми намагалися з’ясувати бачення перспектив розвитку української держави очима учнів. На запитання „ Якою ви бачите Україну в найближчі 10 − 20 років?” отримали такі відповіді: „Слаборозвиненою залежною країною” – 31 %, „середньорозвиненою” − 53 %, „сильною, незалежною країною” – 24 %. Ці відповіді свідчать про певний реалізм у поглядах учнів. Це підтверджується і тим, що лише незначна частина опитаних учнів (17 %) байдужа до нашого суспільства.

Аналіз відповідей на анкету (додаток Б) для визначення рівня диспозиції життєвої позиції стосовно національної самосвідомості показав, що учні (32 %) серед показників , які свідчать про тенденцію сформованості національної самосвідомості, на перше місце ставлять знання, не звертаючи увагу на формування почуття, переконання, які входять в структуру національної самосвідомості та в систему морально-етичних ціннісних орієнтацій як продукт дії соціальних умов.

На жаль, незначна частина учнів (9 %) вважає практичну діяльність провідною в ієрархічній системі національної самосвідомості.

Цікаво, що при відповіді на запитання „Україна – це країна для українців?" 58 % опитаних відповіли ствердно і лише 16 % − „швидше так, ніж ні". Можна було б визначити це як прояв „національного егоїзму". Але на запитання „Чи може людина іншої національності, яка постійно проживає на території України, вважати себе громадянином України?" 41 % відповіли: „так" і ще 24 % − „швидше так, ніж ні". Ця розбіжність може бути пояснена, на нашу думку, тим, що учні несвідомо оперують поняттям „українці" як поняттям політичної чи громадянської нації, а не нації в її вузько-етнічному розумінні. В дослідженні простежується сприймання більшістю опитаних учнів поняття патріотизму у на інтуїтивному рівні в загальногромадянському, а не у вузьконаціональному розумінні. На запитання „ Що означає бути патріотом України?" 55 % опитаних відповіли: „Пишатися і любити свою країну", „захищати свою країну", „дотримуватися Конституції України". 12 % дали такі відповіді: „Цінувати культуру України", „знати її історію", „розмовляти українською мовою".

У підлітковому віці відбувається активний процес взаємодії дітей з соціальними інститутами, які так чи інакше пов'язані з політикою. На запитання „ Чи цікавить вас політичне життя країни?" ствердно відповіли 37 % учнів, ще 16 % відповіли, що швидше цікавить ніж ні, індиферентно ставляться 23 %. Незважаючи на середній рівень показника зацікавленості політичним життям країни, також виявлено, що конкретна політична діяльність в майбутньому цікавить значно меншу кількість респондентів, лише 11 % учнів планують надалі брати участь у політичному житті країни, 29 % − категорично проти цього та 22 % ще не визначились.

Більшість опитаних учнів серед рис характеру, властивих українцям, назвали доброту, людяність, гостинність. Серед опитаних 26 % респондентів вказали на те, що українському народу та нації притаманні такі риси, які характеризують національну самосвідомість: національна гордість, любов до Батьківщини, національна ідея. Але підкреслювалося, що ці національні риси більше властиві попереднім поколінням українців.

Про ставлення учнів до історичних постатей, які становлять гордість і славу України, свідчить нижче наведена таблиця.

Таблиця 2.1

Ставлення учнів до видатних історичних діячів

Ім'я та прізвище	Рангове місце	Кількість учнів
Т. Шевченко	1	314
Б. Хмельницький	2	295
М. Грушевський	3	210
І. Франко	4	147
Л. Українка	5	109
В. Чорновіл	6	92
Б. Патон	7	63
В. Стус	8	21

Відповіді на запитання „Чи хотіли б ви мати іншу національність і жити в іншій країні ?" можна умовно ділити на три групи. До першої групи (22 %) належать учні з

високим почуттям патріотизму. Друга група учнів (61 %) усвідомлює себе українцями, але їм хочеться проживати в іншій країні через економічну скруту у власній країні. Третя група (17 %) учнів готова змінити свою національність, щоб жити в іншій країні.

На запитання „Чи хвилює вас майбутнє України?" позитивну відповідь дали всі респонденти. Майже половина (46 %) опитаних вірять в завтрашній день українського суспільства.

На етапі констатуючого експерименту учням було запропоновано питання, відповіді на які розкрили б їхні знання про свою родину, націю, традиції тощо.

Результати анкетування показали, що уявлення учнів про рід, родину в цілому правильні: „Рід – люди, які пов'язані між собою кровними сімейними зв'язками". Але відомості про родовід обмежені: „Про життя моїх предків мені невідомо". У кращому разі – респонденти виявили знання трьох поколінь родичів. Виявилося, що 66 % учнів не знають свого родоводу. На підставі зібраного матеріалу нами зроблено висновок про те, що для свідомого та глибокого розуміння явищ, подій навколишнього світу в процесі експерименту необхідно посилити увагу в навчально-виховному процесі на засвоєння учнями понять „національність", „народність", „національна самосвідомість" .

Як показали результати анкетування, більшість учнів мало знають про історію свого населеного пункту, 32 % хоч і знають рік заснування міста чи села, походження його назви не знають, недостатньо знають його історичні традиції, участь у визвольних, національних рухах. В основному, всі відомості зводилися до загальних понятійних орієнтацій. Щодо обізнаності з історичними пам'ятками, то учні назвали лише деякі з них, але не змогли пояснити коли, у зв'язку з чим саме у цьому місці вони побудовані. Такими ж були і відповіді щодо історичних подій, пов'язаних з їхньою місцевістю.

Отриманий матеріал щодо обізнаності учнів 7−9 класів з історією свого краю спонукав нас до відповідної спрямованості формуючого експерименту, пов'язаного з розширенням знань і зацікавленості учнів.

З допомогою констатуючого експерименту вивчався рівень сформованості національної самосвідомості учнів. На основі вивчення його матеріалів було обґрунтовано і розроблено оптимальну систему заходів по організації дослідження ролі уроків історії України у формуванні національної самосвідомості учнів.

Розглядаючи формування національної самосвідомості як організований цілеспрямований процес у ході вивчення історії України, нами було взято за основу такі головні компоненти поняття "національна самосвідомість": раціонально-логічний або пізнавальний, емоційно-спонукальний або почуттєвий, потенційно-діяльнісний або поведінковий. Виходячи із зазначеного, нами визначено критерії педагогічної оцінки рівнів її сформованості.

Аналіз результатів констатуючого експерименту показав, що учні не завжди вміють проектувати теоретичні знання з історії України у практичну площину, не розуміють значення історичних знань для формування їхньої національної самосвідомості. Учителі не завжди повністю використовують потенційні можливості уроків. Кращі результати виявились там, де вчителі бачили дану проблему і докладали певних зусиль для її реалізації.

Вищий рівень самосвідомості виявили учні сільських шкіл, що є цілком закономірним явищем, а також учні західноукраїнських шкіл. Це пояснюється певним консерватизмом, традиційним устроєм життя, вищим загальним рівнем самосвідомості дорослого населення.

Разом з тим результати констатуючого експерименту показали, що більшість учнів ще не мають глибоких національних переконань, чіткої життєвої позиції. Це свідчило про необхідність подальшого дослідження вже на етапі формуючого експерименту.

Під час цього експерименту перевірялися методичні основи викладання історії України як засобу формування національної самосвідомості. Експеримент проводився у 2001 – 2004 рр. у школах Черкаської, Львівської та Тернопільської областей.

Під час його проведення ставилася мета:

− перевірити вплив уроків історії на ефективність формування національної самосвідомості;

− довести значення уроків історії України для вирішення цієї проблеми;

− визначити умови підвищення ефективності формування національної самосвідомості на уроках історії України у 7 − 9 класах.

Експериментальна робота проводилася за такими етапами:

− визначення мети і завдань експериментального дослідження;

− розробка напрямків формування національної самосвідомості та методичного забезпечення цього процесу;

− визначення експериментальних та контрольних класів;

− забезпечення вчителів методичними розробками;

− складання завдань для контролю за рівнем сформованості національної самосвідомості учнів;

− аналіз одержаних результатів, формулювання висновків.

У ході експериментальної роботи особливий акцент ставився на виховання національної гордості, духовності, формування в учнів високої громадянськості, любові до рідного краю, поваги до борців за незалежність України, до людей праці, навчання учнів самостійно здобувати знань; вироблення вміння використовувати набуті знання на практиці, на надання методичної допомоги вчителям історії.

Проаналізувавши напрацьований матеріал, ми, виходячи з предмета, мети і завдань дослідження, організували дослідно-експериментальну роботу в школах з метою перевірки сформованої нами гіпотези.

Експеримент охоплював 211 учнів у експериментальних класах та 198 – у контрольних.

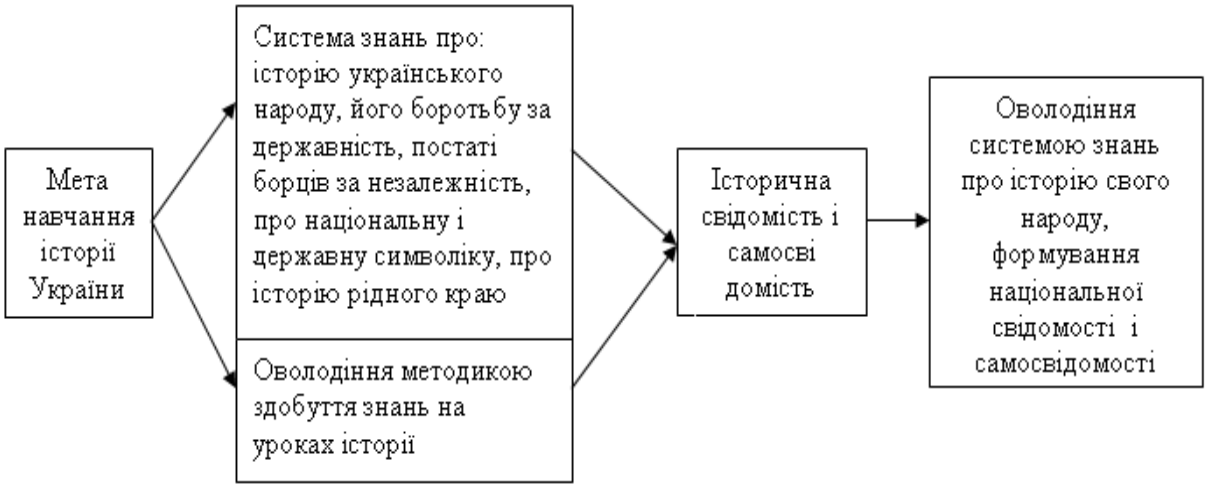
У експериментальних та контрольних класах викладання історії проводилось одним вчителем. В експериментальних класах викладання історії України здійснювалось за нашими методичними розробками.

У контрольних класах вивчення матеріалу здійснювалось на основі традиційних методик, з використанням діючих посібників і підручників.

Заключний етап проведеного дослідження мав на меті проаналізувати і узагальнити результати дослідно-експериментальної роботи, показати, чи впливає спеціальне акцентування історичного матеріалу на рівень успішності та сформованості національної самосвідомості учнів.

Ми проаналізували, які конкретні знання учні повинні здобути у ході вивчення історії України, якими методами та прийомами навчальної діяльності вони повинні оволодіти, які переконання у них повинні сформуватися.

Зв’язок між метою навчального експерименту, його процесом та кінцевим результатом можна відобразити схемою:

Важливим у нашому дослідженні стало визначення змісту навчального матеріалу, вибір ефективних методів та прийомів навчання і виховання, розробка методики одержання інформації про засвоєння учнями навчального матеріалу, а також формування у них національної самосвідомості.

Гіпотеза про те, що уроки історії України є ефективним засобом формування національної самосвідомості учнів, зумовила вибір методів дослідження. Вона дозволила встановити причинний зв'язок між підходом, що перевірявся, та його результатами, тобто рівнем знань, вмінь учнів, розвитком їхніх здібностей, духовності, моральності, свідомості, самовизначеності.

У процесі експерименту учні оволоділи методами загальноосвітнього значення.

У тісному взаємозв'язку з цими загальнодидактичними методами навчання перебувають такі методи: інформаційно-рецептивний, репродуктивний, проблемного викладу матеріалу, частково-пошуковий, науково-дослідницький тощо.

Учні удосконалювали традиційні навчальні прийоми: роботу з підручниками, посібниками, додатковою літературою, конспектування, повідомлення на уроці, самостійний відбір матеріалу за заданою темою тощо.

Під час вивчення кожної теми курсу, згідно з вимогами навчальної програми, здійснювалась пізнавальна творча діяльність школярів.

Значна увага у дослідженні приділялась різним складовим методичного компоненту навчання. В основу були покладені дослідження В. Сухомлинського [151, 152], Л. Занкова [59], В. Онищука [111], В. Поламарчук [115] про загальні і спеціальні вимоги до організації уроків.

Учителі, які брали участь у експерименті, спрямовували уроки на особистість учнів, враховуючи рівень їх діяльності, пізнавальні можливості, інтереси, здібності, формували мотиви і потреби навчання.

Варіативність і гнучкість структур уроку давали змогу учителям диференціювати навчання, досягати єдності його форми і змісту.

Запропоновані нами методичні рекомендації спрямовували вчителів під час експериментальних уроків зосереджуватись на найістотнішому у навчальному матеріалі, орієнтуватись на кінцевий результат, співвідносити його із завданнями нашого експерименту.

Під час експерименту мало місце раціональне поєднання колективних, фронтальних, індивідуальних форм навчання, використання різних типів і форм уроків.

Така організація навчально-виховного процесу дала змогу досягти високих результатів у формуванні національної самосвідомості учнів.

Для виявлення сформованості в учнів національної самосвідомості використовувалися різні методи дослідження. Нами було проведене опитування учнів, яке допомогло визначити рівень знань з історії України, сучасних найважливіших подій

в країні; знання мови, культури свого народу; розуміння національної ідеї, національної самосвідомості, історичних традицій українського народу; проводилися обстеження, бесіди, які допомагали визначити рівень сформованості національної самосвідомості учнів.

Аналіз відповідей учнів показав, що школярі основних груп, на відміну від контрольних, дали більш повні та точні відповіді. Наприклад, на запитання „Яку людину можна назвати національно-свідомою ?" учень основної групи (експериментального класу) дав таку відповідь: „Це така людина, яка вважає себе гідною своєї нації, володіє державною мовою, знає історію України, вивчає культурну спадщину рідного краю, бере участь у розбудові та державотворенні". Учениця контрольної групи (контрольного класу) дала таку відповідь: „Це людина, яка знає закони держави, добре володіє українською мовою".

На запитання „В чому проявляється національна самосвідомість?" учень експериментального класу дав таку відповідь: „Національна самосвідомість проявляється в діяльності, вчинках людини. На мою думку, національна самосвідомість досягає високого рівня тоді, коли людина, в разі потреби, готова захищати свою державу". Відповідь учня контрольного класу була такою: „Національна самосвідомість проявляється у ставленні людини до держави, до її законів".

Повні відповіді учнів основних груп (експериментальних класів) були обумовлені наявністю в них більшого обсягу інформаційних блоків, відповідним емоційним настроєм внаслідок проведення формуючого експерименту.

Одним із головних інститутів соціалізації учнів є громадські дитячі і молодіжні організації та об'єднання. Незважаючи на те, що кількість таких організацій зростає з року в рік, частина учнів, задіяних в них, залишається незначною. Більшість організацій маловідомі учням, а отже, не користуються в них належним авторитетом та престижем. Про це свідчать і результати нашого дослідження: 73 % опитаних нами учнів не знають жодної молодіжної чи дитячої організації. Решта опитаних називали, в основному, шкільні об'єднання і гуртки, об'єднання місцевого масштабу. Були також названі: Молодіжна партія України, партія „Молода Україна", громадська організація „Молодь проти злочинності і наркоманії". На жаль, залишилися невідомими для більшості (64 %) учнів, найчисленніші всеукраїнські дитячі і юнацькі організації: Спілка піонерських організацій України, Українське дитячо-юнацьке товариство „Січ", Українська скаутська організація „Пласт" та ін.

Проте, незважаючи на занепад в суспільстві колективістських національних цінностей, перспектива бути в організації приваблює переважну більшість (69 %) учнів. Отже, дуже важливим сьогодні є відродження традицій дитячих та юнацьких організацій як школи формування національної самосвідомості та соціального і організаторського досвіду підростаючого покоління.

Підводячи підсумки, можна сказати, що наше дослідження виявило досить великий стихійний потенціал у формуванні національної самосвідомості, громадянських якостей сучасних школярів. А для ефективного його розвитку слід докласти цілеспрямованих зусиль усім соціальним і виховним інститутам до оформлення такого потенціалу у свідому національну позицію.

Отримані результати підтверджують значущість створюваних умов цілеспрямованого використання комплексу формуючих завдань в урочній та позаурочній роботі з учнями 7–9 класів загальноосвітніх шкіл. Вони сприяють поглибленню знань та розширенню змісту понятійного матеріалу, пізнавального та почуттєвого компонентів національної самосвідомості учнів. Порівняння динаміки розвитку основних компонентів національної самосвідомості у цілісному процесі формування громадянських рис особистості учнів підтвердило, що за період дослідницько-експериментальної роботи збільшилась кількість учнів з проявами щирої любові до Батьківщини, своєї нації, гордості за свій край, небайдужості та

відповідальності за майбутнє України. Так, в основних групах (експериментальних класах) динаміка росту рівнів сформованості національної самосвідомості учнів змінилася в позитивну диспозицію до закінчення формуючого експерименту: кількість учнів з високим рівнем зросла на 24,1 %; в той час з середнім зменшилася на 0,3 %; низьким – на 23,8 %. У контрольних групах (контрольних класах) відбулися такі зміни: кількість учнів з високим рівнем зросла на 5,8 %; середнім – на 3,6 %; в той час з низьким зменшилася на 9,4 %.

Таким чином, проведена дослідницько-експериментальна робота забезпечила зростання рівня сформованості національної самосвідомості учнів 7–9 класів від низького до більш високого. Про це свідчать дані, наведені в наступній таблиці.

Таблиця 2.2

Динаміка рівнів сформованості національної самосвідомості учнів

Група (клас)	Рівні сформованості національної самосвідомості учнів					
	Початок експериментальної роботи			Кінець експериментальної роботи		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальні (основні)	15,1 %	52 %	32,9 %	39,2 %	51,7 %	9,1 %
Контрольні	15 %	50,7 %	34,3 %	20,8 %	54,3 %	24,9 %

Висновки до другого розділу

1. Результати дослідно-експериментальної роботи дозволяють зробити висновок, що школі належить провідна роль у національному вихованні підростаючого покоління , постільки саме в її стінах формується національно свідома особистість з високою духовною культурою. У процесі дослідження були враховані особливості різних шкіл, пропозиції вчителів та учнів.

2. Дослідження показало, що саме в процесі вивчення історії України закладені великі можливості для формування в учнів національної самосвідомості. Аналіз результатів педагогічного експерименту дає підстави стверджувати, що вивчення історії України за запропонованою методикою в поєднанні з активними методами та прийомами навчання та виховання підвищує рівень знань та сформованості національної самосвідомості учнів.

3. Вивчаючи історію України, учні збагачують свої знання та уявлення про свій народ, дізнаються про його долю, боротьбу за незалежність від численних ворогів, прагнення до своєї державності, ознайомлюються з досягненнями культури та на основі цього можуть визначити місце і роль українського народу серед інших народів. У них формується почуття гордості за приналежність до українського народу.

4. Ми переконалися, що через формування національної самосвідомості, тобто усвідомлення знань про себе, свій народ і його місце у світі, відбувається формування національної свідомості учнів.

5. У процесі наукового дослідження доведена необхідність удосконалення діючих програм та підручників з метою наповнення їх національним змістом, введення в їхній зміст матеріалу, що розкриває національні риси характеру та ментальність українців, виховує почуття самоповаги, власної гідності, формує риси громадянина, свідомого

високої мети – служіння рідній землі, готового втілювати цю мету в життя.

6. Проведена дослідно-експериментальна робота забезпечила зростання рівня сформованості національної самосвідомості учнів 7–9 класів від низького до більш високого, про що свідчать дані, наведені в таблиці 2.

ВИСНОВКИ

1. З’ясовано, що у філософській та психолого-педагогічній літературі немає комплексного та розгорнутого дослідження проблеми формування національної самосвідомості засобами історії, відсутня цілісна методика роботи з цієї проблеми на уроках історії України у 7–9 класах.

2. Шкільний курс історії України у 7–9 класах визначений нами важливим засобом формування історичної свідомості, складовими якої є: сукупність історичних знань і уявлень; засвоєння методології історичного та соціального пізнання взагалі; історичне осмислення сучасних соціальних явищ; емоційно-ціннісне ставлення до історії своєї країни, до минулого інших народів згідно зі світоглядом, соціальними ідеалами суспільства. Метою шкільної історичної освіти є перетворення історичної свідомості у національну самосвідомість кожного учня.

3. Виділено шляхи формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України. Ними є: вивчення історії української державності, національно-визвольної боротьби українського народу і найкращих її представників за незалежність, вивчення історії малої батьківщини, української культури, національної і державної символіки; виховання любові до України, рідної землі, народу, самоповаги і поваги до інших народів; оволодіння учнями методикою історичного пізнання; цілеспрямована діяльність вчителів історії.

4. На основі аналізу педагогічної літератури та передового педагогічного досвіду визначено критерії педагогічної оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів.

Високий рівень характеризується:

– наявністю чітких просторових уявлень, знанням історії складання етнічної території України;

– знанням основних подій, явищ, процесів історії українського народу; ознайомленням з основними надбаннями його матеріальної і духовної культури, гордістю за внесок у світову культуру;

– чіткою самоідентифікацією з українським народом, гордістю за приналежність до нього, розумінням потреб народу;

– знанням і усвідомленням української національної ідеї, її становлення, розвитку, спрямованості у майбутнє;

– знанням постатей борців за незалежність України, вмінням давати оцінку їх діяльності, готовністю брати з них приклад;

– глибокою зацікавленістю історією рідного краю, прагненням взяти участь у її подальшому дослідженні;

– великою повагою до національних і державних символів, знанням історії їх становлення і використання;

– дбайливим ставленням до культурно-історичних надбань свого народу, толерантним ставленням до представників інших націй та народів, повагою до їх культури;

– переконанням у вищості державних та громадських інтересів над особистими, готовністю працювати на благо Батьківщини;

– здатністю емоційно переживати успіхи і невдачі свого народу, вмінням реалізувати своє почуття любові до рідного краю, країни;

– непримиренністю до будь-якого насильства, до посягань на суверенітет народу, нації, держави, готовністю до захисту Батьківщини.

Для учнів із середнім рівнем сформованості національної самосвідомості характерне те, що вони:

– не мають стійкого інтересу до минулого українського народу, не проявляють наполегливості у вивченні історії України, не прагнуть до самостійного розширення

своїх знань;

– цікавляться історією рідного краю, але не проявляють бажання її досліджувати;

– знають видатних історичних діячів України, але не прагнуть їх наслідувати;

– ототожнюють себе з українським народом, але здатні до конформізму;

– індиферентно ставляться до національної і державної символіки;

– проявляють відповідальність за культурно-історичну спадщину свого народу;

– не завжди готові підпорядковувати особисті інтереси інтересам народу, держави ;

– вибірково виявляють своє позитивне ставлення до представників інших націй, народів;

– не сприймають насильства, несправедливості, але не виявляють бажання і готовності до захисту своєї Батьківщини.

Низький рівень сформованості національної самосвідомості учнів характеризується:

– недостатнім знанням історії України, боротьби народу за незалежність і державність; низьким рівнем знань історичного минулого свого рідного краю;

– відсутністю інтересу до національно-культурних надбань українського народу;

– байдужістю і відсутністю пошани до національних і державних символів;

– некритичністю і невимогливістю до себе й до інших, небажанням враховувати свої помилки;

– небажанням і неготовністю у майбутньому до праці на благо свої батьківщини, до примноження її національно-культурних багатств, до захисту народу і держави від будь-яких посягань;

– нездатністю емоційно переживати історичні колізії боротьби українського народу за незалежність;

– негативним ставленням або невмінням виявити своє ставлення до інших національностей.

Такі учні у своїй щоденній практичній діяльності не реалізовують набуті історичні знання або ж реалізовують їх рідко, непослідовно і, як правило, на вимогу учителя. У них відсутнє бажання брати участь у будь-яких позакласних заходах. Їхня діяльність є наслідком реагування на зовнішні розпорядження вчителя, а не породжується власним бажанням.

5. За допомогою педагогічного експерименту доведено, що методика вивчення історії України у 7–9 класах носить універсальний характер і має значний потенціал. Кількісні і якісні показники, виявлені у ході формуючого експерименту, свідчать про ефективність змісту, форм і методів, використаних у роботі.

Здійснене дослідження підтвердило основні положення сформульованої гіпотези обраної наукової проблеми і поставлених завдань.

Запропонована методика є ефективним засобом формування національної самосвідомості учнів загальноосвітніх шкіл.

Результати дослідження дали можливість розробити такі рекомендації для авторів програм і підручників з історії України:

1) у навчальних програмах з історії України необхідно збільшити кількість годин на вивчення історії рідного краю, історії культури українського народу та інших етносів, які проживають на території України; розширити коло визначних історичних постатей, які відігравали важливу роль у боротьбі за незалежність, сприяли розвитку матеріальної і духовної культури країни;
2) у навчальний зміст підручників і посібників необхідно включити документи і матеріали, що висвітлюють основні проблеми історії українського та інших етносів, які проживають на території України; розробити дидактичні матеріали , за допомогою яких можна більш ефективно формувати національну самосвідомість учнів;

3) у методичні посібники для вчителів історії внести доповнення щодо методики формування національної самосвідомості учнів у навчальному курсі історії України;
4) у вищих педагогічних навчальних закладах забезпечувати підготовку національно самосвідомих вчителів, спрямованих на формування в учнів життєвих компетентностей і орієнтирів, виховання національної самосвідомості та інших особистісних рис громадянина української держави.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують питання ролі позакласних та позашкільних заходів з історії, підготовки вчителів історії у вищих навчальних закладах з метою формування національної самосвідомості учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абраїмов В., Стрельський Г. Спадщина Сухомлинського: проблеми гуманізації історичної освіти в Україні // Історія в школі. – 1997. – № 8. – С. 2–4.
2. Антична література. Рим. Антологія. – М.: Высшая школа 1998. – 720 с.
3. Антонець М.Я. Проблеми формування національної самосвідомості молоді // Радянська школа. – 1991. – № 2. – С. 5–9.
4. Антонович В. Три національні типи народів // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101.
5. Бабишин С.Д. Школа і освіта Древньої Русі (перша половина XIII ст.). – К.: Вища школа, 1973. – 451 с.
6. Баханов К. У пошуках інноваційних технологій викладання історії // Історія в школах України. – 1996. – № 1. – С. 20–21.
7. Бернс Р. Развитие „ Я – концепции” и воспитание: Перев. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
8. Бех В. Теоретико-методологічні засади гуманітарної підготовки педагогічних кадрів у вимірі європейського вибору України // Освіта. – 2004. – № 10. – С. 5–6.
9. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности: Дис… доктора пед. наук. – К., 1992. – 320 с.
10. Бистрицький Є. Феномен особистості: світогляд, культура, буття. – К., 1991. – 195 с.
11. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение , 1968. – 464 с.
12. Болгарина В., Журецький Я. Прилучення учнів до національної культури // Рідна школа. – 1999. – № 4. – С. 53.
13. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
14. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1972. – 412 с.
15. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. – М.: Наука, – 1981. – 390 с.
16. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
17. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 322 с.
18. Бромлей Ю.В., Подольный Р. Человечество- это народы. – М.: Мысль, 1990. – 391 с .
19. Булда А.А. Теоретичні основи практичної підготовки вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (історико-педагогічний аспект): Автореферат дис... доктора пед.наук: 13.00.02. – К., 2000. – 36 с.
20. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 212 с.
21. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 190 с.
22. Ващенко Г. Психічні властивості українців і причини наших невдач // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 31–35.
23. Величко С. Літопис: У 2 т. Т. 1. – К.:Дніпро, 1991. – 376 с.
24. Выготский Л.С. Избранные психологические произведения. – М.: Учпедгиз, 1956. – 256 с.
25. Вишневський О. Орієнтири національного виховання // Рідна школа. – 1994. – № 5. – С. 42–46.
26. Гартвиг А.Ф. Чтения по методике истории // Постметодика. – 1996. – № 4 (14). – С. 21–23.

27. Гегель Ф. Наука логики: В 2-х т. – М.: Мысль, 1970–1972. – Т. I: Учение о бытии. – 1970. – 380 с.
28. Гегель Ф. Энциклопедия философских наук – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
29. Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Український історичний журнал. – 1990. –№ 4. – С. 45–46.
30. Глушко В.П. Процес вивчення історії краю – чинник формування національної самосвідомості особистості // Українська духовна культура в системі національної освіти: Тези доповідей та повідомлень наукової конференції 18–19.04.1995 (ХДУ, ХДПУ ім. Г. Сковороди, фундація ім. О.Ольжича.) – Х.: ХДУ, 1995. – С. 104–105.
31. Глушко В.П. Формування національної самосвідомості як один із факторів соціалізації особистості в школі // Соціалізація особистості як проблема національної освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 14–15 травня 1993 р. (Ніжинський педагогічний університет ім. М.В. Гоголя). – Ніжин: НДПІ, 1993. – С. 80–82.
32. Гнатюк В. Відчути причетність до розбудови держави. Концепція національної школи і шляхи її реалізації // Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 7.
33. Гнатюк В. Зміст і форми національного виховання учнів // Рідна школа. – 1999. – № 9. – С. 17–20.
34. Гнатенко П.И. Национальная психология: анализ проблем и противоречий. Методика изучения спецкурса. – К.: УМКВО. – 1990. – 61 с.
35. Гончаренко С.І., Мальований Ю.І. Педагогічна сутність гуманізації // Рідна школа. – 1994. – № 10. – С. 30–34.
36. Горобець В. Гадяцька унія 1658р. (До 430-ліття підписання угоди) // Історія України. – 1998. – № 39. – С. 2–5.
37. Горохівський П. Історія України 8 клас: Розробки уроків. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 96 с.
38. Грановская Р. Элементы практической психологии. – Л.: Издательство Ленинградского университета – 1988. – 390 с.
39. Григор'єв – Наш. Про навчання дітей рідній історії. – К., 1917. – 25 с.
40. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. – К., 1906. – 35 с.
41. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа / Сост. Ф.Л. Шевченка, В. А.Смолия; Примечание В.М.Рычки, А.И.Гуржия. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
42. Грушевський М.С. Наша школа // Наша школа. – 1909. – Ч. I–II. – С. 2–10.
43. Грушевський М.С. Про мову і українську школу. – К.: Веселка. – 1991. – 16 с.
44. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – 220 с.
45. Гуменюк Г.М. Формування національної свідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: Автореферат дис… канд. пед. наук: 13.00.07. – Тернопіль, 2000. – 21 с.
46. Декарт Р. Избранные произведение. – М.: Госполитиздат, 1950 – 547 с.
47. Державна національна програма „Освіта" („Україна" XXI століття") // Освіта. – 1993. – № 44. – С. 45–46.
48. Дистервег А.В. Избранные педагогические сочинения. – М.: Просвещение, 1956. – 374 с.
49. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // Вільна українська школа. – 1907. – № 2. – С. 46–59.
50. Дробижева О.В. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов //Исследование процессов. – М.: Мысль, 1990. – 86 с.

51. Духнович О.В. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. – Львов, 1857. – 12 с.
52. Енциклопедія українознавства: словникова частина. Т. I–V. – Львів: НТШ, 1993-1996.
53. Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. / За ред. Ю.І .Римаренка, І.Ф.Кураса – К., 1993. – 617 с.
54. Євшан М. Національне виховання // Життя і мистецтво. – Львів, 1920. – Ч. 2. – С. 38–41.
55. Егоров В.К. История есть смена поколений. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 86 с.
56. Жарський Є. Історія виховання // Мандрівець. – 1994. – № 1. – С. 25–39.
57. Желіба О.В. Методичні засади використання умовно-графічної наочності у процесі навчання всесвітньої історії в 10–11 класах: Автореферат дис… канд. пед. наук: 13 .00.02. – К., 2003. – 20 с.
58. Закон України „Про загальну середню освіту". – К.: Генеза, 1996. – 36 с.
59. Занков Л.В. Избранные педагогические труды. – М.: Новая школа, 1980. – 424 с.
60. Заруба В.М. Дидактичні матеріали з історії Української РСР 8–9 класи. – К.: Радянська школа, 1990. – 80 с.
61. Калініна Л. Деякі підходи до визначення концептуальних засад шкільної історичної освіти // Історія в школах України. – 1999. – № 5. – С. 7–9.
62. Кириченко В. Українська національна ідея та розбудова державності // Рідна школа . – 1996. – № 4. – С. 2–4.
63. Киричук О.В. Концепція виховання підростаючого покоління суверенної України // Радянська школа. – 1991. – № 5. – С. 33–40.
64. Клименко В. Психічний розвиток дитини: родинне виховання. – К.: Навчальний посібник, 1994. – 81 с.
65. Клименко В. Навчання історії в початковій школі // Вільна Українська школа 1918. – № 5–6. – С. 19–23.
66. Кловак Г.Т. Традиції української етнопедагогіки як фактор формування самосвідомості молодших школярів: Автореферат дис… канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1996. – 24 с.
67. Ключевский В.О. Сочинения: В 9т. – Т. 9. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.
68. Коляда І., Крилач К., Подобєд А. Дидактичні матеріали з історії України: 8 клас. – К.: А.С.К., 1998. – 112 с.
69. Комаров В.О. Деякі актуальні питання розвитку методики навчання в школі // Історія в школах України. – 2000. – № 4. – С. 23–28.
70. Комаров В.О. Історичні образи: як їх формувати // Історія в школах України. – 2001 . – № 5. – С. 26–28.
71. Коменский Я.А. Великая дидактика: Избранные педагогические сочинения: В 2-х томах. – М.: Педагогика, 1982. – Т. І. – С. 443–476.
72. Кон. И.С. В поисках себя: личность и самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
73. Кон. И.С. Психология юношеского возраста. – М.: Просвещение, 1979. – 45 с.
74. Кондратюк Т.В. Взаємодія світогляду та культури в процесі формування особистості: Автореферат дис…канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1993. – 15 с.
75. Кононенко П.П. Українознавство: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1994. – 320 с .
76. Кононко Е.А. Что бы личность состоялась. – К.: Радянська школа, 1983. – 96 с.

77. Конституція України. – К.: Просвіта, 1996. – 80 с.
78. Концепція національного виховання //Початкова школа. – 1995. – № 2. – С. 48–53.
79. Концепція формування світогляду громадянина України // Освіта. – 1996. – № 63–64.
80. Корсак К. Про національні і світові стандарти середньої освіти // Рідна школа. – 1999. – № 4. – С. 20–23.
81. Костомаров Н.И. Две русские народности. – К. – Х.: Майдан, 1991. – 27 с.
82. Кострица М.Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії та методології // Історія краєзнавства в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2000. – С. 3–9.
83. Краткий словарь по философии. – М.: ИПЛ, 1979. – 414 с.
84. Кремень В. Освіта і наука України, шляхи модернізації. – К.: Громада, 2001. – 216 с .
85. Крип'якевич І. Київська Русь у першій половині XVI ст. // ЗНТШ. – Т. LXXVII. – Львів, 1907. – 91 с.
86. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання: Концептуальні положення. – Умань, 1993. – 108 с.
87. Кулик К. Бути патріотом не на словах, а на ділі //Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 33.
88. Леонтьев К. Кто правее? (Письма к Владимиру Сергеевичу Соловьёву) // Наш современник. – 1991. – № 10. – С. 170–176.
89. Лернер И.Я. Историческое сознание и условия его формирования //Преподавание истории в школе. – М., 1988. – № 4. – С. 18–23.
90. Лозко Г.С. Українське народознавство. – К.: Зодіак – ЕКО, 1995. – 386 с.
91. Лозко Г.С. Українське язичництво. – К.: Український центр духовної культури, 1991. – 96 с.
92. Ломако Л.І. За велінням часу // Рідна школа. – 1990. – № 7. – С. 68.
93. Лях. Р., Темірова Н. Історія України з найдавніших часів до V ст.: Підручник для 7-го класу. – К.: Генеза, 2000. – 235 с.
94. Локк Д. Мысли о воспитании. – М.: Мысль 1985. – 238 с.
95. Макаренко А.С. Лекція з педагогіки індивідуальної дії // Твори: В 7 т. – К.: Радянська школа, 1954. – Т. 5. – С. 148–173.
96. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення і історія розвитку). Навчальний посібник. – Львів: Львівський університет. НМКВО, 1992. – 148 с.
97. Макарчук С.А., Турій О.Ю. Український етнос: історичний розвиток – Львів, 1990. – 51 с.
98. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Львів: Світ, 1995. – 942 с.
99. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія Української державності. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
100. Мандрагеля В.А. Особенности формирования национального самосознания личности (методологический аспект): Дис... канд. философских наук: 13.00.01. – К ., 1993. – 164 с.
101. Мартинюк В.І. Національна система виховання: шляхи реалізації // Рідна школа, 1994. – № 3–4. – С. 13–17.
102. Мацейків Т. Концептуальні засади з формування національно свідомої особистості // Збірник наукових праць КНЛУ. – 2002. – № 19. – С. 34–39.
103. Мещерякова Н.П. Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – поч. XX ст.:

Автореферат дис… канд. пед. наук: 13.00.01. – Луганськ, 1996. – 23 с.
104. Мисан В.О. Розвиток історичної пропедевтики в українській школі: Автореферат дис...канд. пед. наук: 13.00.02. – К., – 2003. – 20 с.
105. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи. – Львів: Світ, 1994. – 120 с.
106. Наулко В. І., Чорна Н.В. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі //Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 35–39.
107. Національна доктрина розвитку освіти // Кремень В. Освіта і наука України: Шляхи модернізації. – К.: Громада, 2003. – С. 178–202.
108. Невгодовський А. А сонце у слові // Рідна школа. – 1999. – № 10. – С. 27–29.
109. Нетаврована У. Формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення біографії письменника в старших класах: Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.01 – К., 1994. – 23 с.
110. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
111. Онищук В.О. Дидактичні умови усвідомлення учнями навчального матеріалу. – К. : Радянська школа, 1964. – 167 с.
112. Онищук В.О. Типы, структура и методика урока в школе. – К.: Радянська школа. – 1976. – 184 с.
113. Павленко В.М. Взаємодія етносів як підґрунтя діалогу культури та чинник розвитку національної самосвідомості // Діалог культури і духовний розвиток людини: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції 24-26 січня 1995р. / ІСДО. Інститут психології АПН України; Ред. колегія В.М. Титов (від. ред .) та ін. – К.: ІСДО, 1995. – С. 205–208.
114. Паламарчук В.Ф. Дидактичні умови оптимального вибору і поєднання методів навчання // Педагогіка. – К.: Радянська школа, 1981. – Вип. 20. – С. 4–13.
115. Паламарчук В.Ф. Школа учит мыслить. – М.: Просвещение, 1987. – 218 с.
116. Паламарчук Л.Б. Формування національної самосвідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалах шкільних курсів географії). – Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1997. – 26 с.
117. Педагогический словарь: В двух томах. – М.: изд. АПН, 1960. – 766 с.
118. Педагогическая энциклопедия: В 4–х т. / Глав. ред. И.А. Каиров. – М.: Сов. энциклопедия, 1965.
119. Перший Український педагогічний конгрес, 1935. – Львів, 1938. – 252 с.
120. Песталоцци Й.Г. Избранные педагогические сочинения: В 3-х т. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1965. – 635 с.
121. Підласий І. Реалії сучасного українського виховання. // Рідна школа, 1999. – № 12. – С. 3–12.
122. Пірен М.І. Основи етнопсихології: Підручник. – К., 1996. – 385 с.
123. Плакати з історії України. – К.: Генеза, 1996.
124. Пометун О.І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в ХХ ст.: –Автореферат дис... доктора пед. наук: 13.00.02. – К., 1996. – 51 с.
125. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – 318 с.
126. Потапенко О., Кузьменко В. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – 280 с.
127. Психологічний словник / За ред. В.І.Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
128. Психологія / За ред. Ю.Л.Трофімова. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.

129. Психология. Словарь / Под общей ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
130. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.
131. Рудницький С. До основ українського націоналізму. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
132. Русова С. Дошкільне виховання // Україна. – 1991. – № 4. – С. 90.
133. Русова С. Мої спомини. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.
134. Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа. – 1938. – № 7. – С. 111.
135. Русова С. Нові методи шкільного виховання. – Прага, 1927. – 72 с.
136. Русова С. Суспільні питання виховання // Життя і знання. – 1929. – № 1. – С. 163.
137. Русова С. Сучасна мрія виховання // Життя і знання. – Львів, 1930. – С. 165.
138. Руссо Ж.-Ж. Эмиль или о воспитании. – М.: Педагогика, 1986. – 324 с.
139. Сарбей В.Г. Історія України: XIX - початок XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 248 с.
140. Сергієнко Г., Смолій В. Історія України: 7–8 клас. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
141. Сизон В. Інноваційна педагогіка і технологічний потенціал вчителя // Освіта. – 2004. – 25 лютого – 3 березня . – С. 6.
142. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Львів, 1937. – 174 с.
143. Сковорода Г. Твори: У 2-х т. – К.: АТ „Обереги”, 1991. – 998 с.
144. Скутіна В.І. Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 95–102.
145. Спиркин А.Г. Происхождение сознания. – М.: Госполитиздат, 1966. – 471 с.
146. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
147. Старосольський І.В. Теорія нації. – Нью-Йорк. Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – К.: Вища школа, 1998. – 157 с.
148. Ступарик Б.М., Моцюк В.Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 р.р.). – Коломия: Вік, 1995. – 129 с.
149. Ступарик Б.М. Про мету національного виховання в Україні // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 2. – С. 87–94.
150. Субтельний О. Історія. Україна. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
151. Сухомлинський В.А. Методика виховання колективу. – К.: Радянська школа. – 1971. – 208 с.
152. Сухомлинський В.А. Родина в сердце. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 175 с.
153. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості / За ред. Д.О. Тхоржевського – К.: ІЗМН, 1998. – 150 с.
154. Терно С.О. Формування історичних понять учнів 9-го класу загальноосвітньої школи: Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.02. – К., 2003. – 21 с.
155. Томашівський С. З історії державної середньої школи в Галичині // Наша школа. – 1909. – Ч. I–III. – С. 11–13.
156. Томашівський С. З чого нам національно освідомлятися? // Учитель. – 1905. – Ч. III. – С. 25–28.
157. Трефяк Я.І. Методика проведення уроків з історичного краєзнавства // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 92–99.
158. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України: Кінець XVIII – початок XX ст. Підручник для 9 класу: Генеза, 2000. – 424 с.

159. Удод О. Історична освіта і формування духовних цінностей. // Історія в школах України. – 1996. – № 1. – С. 16–20.
160. Удод О. Історія і духовність. – К.: Генеза, 1999. – 145 с.
161. Україна. Історичний атлас. 9 клас. – К.: Мапа, 1999. – 25 с.
162. Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2002. – 557 с.
163. Універсальний словник-енциклопедія. – К.: Ірина, 1999. – 1552 с.
164. Ушинський К.Д. Питання про народні школи // Твори: В 6 томах. – К., 1954. – Т. 1 . – С. 219–227.
165. Ушинский К.Д. Проблемы русской школы // Избр. пед. соч.: В 2-х т. –Т. 2. – М.: Педагогика, 1974. – 438 с.
166. Ушинский К.Д. Про народність у громадському вихованні // Вибрані пед. твори: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1983. – 109 с.
167. Фідря О. Роль та місце історичної особи на уроках історії // Історія в школах України. – 2003. – № 4. – С. 26–31.
168. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. – 744 с.
169. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 840 с.
170. Фоменко А.В. Комп’ютер як засіб організації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках історії (на матеріалах курсу стародавнього світу): Автореферат дис... канд. пед. наук.: 13.00.02. – К., 2003. – 20 с.
171. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
172. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя. – К.: Рад. школа, 1991. – 191 с.
173. Целевич В. Нарід, нація, держава. – Вінниця, 1993. – 110 с.
174. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
175. Чорнобай В. Формування національної самосвідомості молодших підлітків засобами народної пісенно-музичної творчості: – Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1953. – 24 с.
176. Чумак В.М. Розвиток історичного мислення у процесі вивчення вітчизняної історії та його впливи на історичну свідомість // Історія в школах України. – 2000. – № 3. – С. 7–10.
177. Швидько Г.К. Історія України XVI-XVIII ст.: Підручник для 8-го класу. – К.: Генеза, 1997. – 382 с.
178. Шинкарук В.И. Единство диалектики, логики и теории познания. – К.: Наукова думка, 1977. – 366 с.
179. Щенников В.П. Общественное самосознание (методологический вопрос) / Под ред . Т.Г.Фокиной – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 57 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для визначення рівня смислових атитюдів (ставлення) сформованості національної самосвідомості (7–9 класи загальноосвітніх шкіл)

Шановний друже! Просимо Вас допомогти у здійснюваному дослідженні яке стосується формування національної самосвідомості. Зібраний матеріал буде використаний виключно для наукових досліджень, які здійснюються кафедрою методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Дайте, будь ласка, Ваші відповіді на запитання анкети або поставте (+), якщо згодні зі змістом запитання, не згодні – (-), не знаєте, не впевнені, вагаєтеся – (0). Відповісти треба на кожне запитання анкети, не минаючи жодного.

1. Чи цікавитеся Ви історією України ?
2. Чи обов'язково знати історію свого народу ?
3. Як Ви розумієте поняття „народ", „нація" ?
4. Чи відчуваєте гордість за приналежність до українського народу ?
5. Чи будете Ви захищати Україну в разі потреби ?
6. Чи відчуваєте Ви себе громадянином України ?
7. Які у Вас виникають почуття, коли чуєте Гімн України, бачите Герб та Прапор України ?
8. Чи вважаєте Ви себе відповідальним за майбутнє України ?
9. Якою Ви бачите Україну в найближчі 10 – 20 років ?

Повідомте, будь ласка, про себе :

А) вік_____

Б) стать_____

В) школа_____

Г) клас _____

Д) місце проживання_____

Дякуємо за співробітництво !

Додаток Б

Анкета для визначення рівня диспозиції стосовно
національної самосвідомості
(7 – 9 класи загальноосвітніх шкіл)

Шановний друже! Просимо Вас допомогти у здійснюваному дослідженні яке стосується формування національної самосвідомості. Зібраний матеріал буде використаний виключно для наукових досліджень, які здійснюються кафедрою методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Дайте, будь ласка, Ваші відповіді на запитання анкети або поставте (+), якщо згодні зі змістом запитання, не згодні – (-), не знаєте, не впевнені, вагаєтеся – (0). Відповісти треба на кожне запитання анкети, не минаючи жодного.

1.Україна – це країна для українців ?

2.Чи може людина іншої національності, яка постійно мешкає на території України, вважати себе громадянином України ?

3.Що означає бути патріотом України ?

4.Чи цікавить Вас політичне життя країни ?

5.Назвіть імена видатних історичних діячів, які, а Вашу думку становлять славу і гордість України (борців за незалежність України, вчених, поетів і письменників, діячів культури) ?

6.Які риси характерні для представників українського народу ?

7.Чи хотіли б Ви жити в іншій країні ?

8.Чи хотіли б Ви мати іншу національність ?

Повідомте, будь ласка, про себе :

А) вік_____

Б) стать_____

В) школа_____

Г) клас _____

Д) місце проживання_____

Дякуємо за співробітництво!

Додаток В

Анкета для виявлення рівня сформованості
національної самосвідомості
(7 – 9 класи загальноосвітніх шкіл)

Шановний друже ! Просимо Вас допомогти у здійснюваному дослідженні яке стосується формування національної самосвідомості. Зібраний матеріал буде використаний виключно для наукових досліджень, які здійснюються кафедрою методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Дайте, будь ласка, Ваші відповіді на запитання анкети або поставте (+), якщо згодні зі змістом запитання, не згодні – (-), не знаєте, не впевнені, вагаєтеся – (0). Відповісти треба на кожне запитання анкети, не минаючи жодного.

1. Що таке національна самосвідомість ?
2. Як Ви розумієте поняття „українська національна ідея” ?
3. Чи хотіли б Ви жити в іншій країні і чому ?
4. Назвіть історичні місця, пам’ятки вашого міста, села.
5. Чи хотіли б Ви мати іншу національність ?
6. Які Ви знаєте молодіжні організації та об’єднання ?

Повідомте, будь ласка, про себе :

А) вік_____

Б) стать_____

В) школа_____

Г) клас _____

Д) місце проживання_____

Дякуємо за співробітництво!